Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 11 (14983) ◆ 1993 чылдың январь 20, среда ◆ Солунга ат-салган шагы 20:50. Садар, өртээ 4 рубль.

ЛЕНИНГРАД КАМГАЛАКЧЫЛАРЫНГА

МОСКВА, январь 18. (РОСИТА-СЧТА-ның корр.). Ленинград бүзээлели үзе шапканындан бээр 50 чыл болганы-биле холбаштыр Борис Ельцин хоорайның чурттакчыларынга болгаш камгалакчыларынга байыр чедиргеи бижик чоруткаш, ол онуп читпес эрес-маадырлыг чорукту бедин-биле үнелээн.

«Бүзээлеткен хоорайның качыгдалы болгаш маадырлыг чоруу чугле Россияның эвес, а харын делегей төөгүзүнде уттүндурбас үе-чада, бүзүүр патриотчу чоруктун, кижи-чурта-соруунун күшүүлүүдүр бединин чайынгы үлегери. Бөгүнгү Петербургтун чурттакчылары адаанын, делеринчиг эрес-маадырлыг чоруунга төлептиг болуп, Россияның сонгу найысылалының чаагай чаңчылдарын уламчылаар боор деп бүзүүп турар мен» — деп, Президент байыр чедириишкининде айыткан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Республиканың чедери берге районнарының пассажирлериниң агаар транспорту-биле аргыжарынга чиигелделиг тарифтерни доктаадып турган болгаш Тываның авиабүдүрүлгезинге карылганы эгидериниң чурумунуң дугайында

1993 чылдың январь 14. №26. Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Президентиниң «Энергия курлавырларының чамдык хевирлеринге өртектерни күрүнеден өйлээр дугайында» 1992 чылдың сентябрь 17-де № 1089 Чарлыңга дүүштүр база одаар үүлге, материал-техниктиг курлавырларның өскедаа хевирлеринге өртектерниң өскени-биле холбаштыр Россия Федерациязының девискээринде 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп агаар транспорту-биле пассажир аргыштырарынга хостуг тарифтерни ажыглап киирерин ботпаандырган. Абакан, Барнаул, Красноярск, Иркутск чедер авиарейстернин тарифтери 7-8 катап, Новосибирск чедир — 10 катап, Улан-Удэ чедир — 12 катап өскен. Республика иштинде авиашугумнарга агаар транспорту-биле пассажир аргыштырарының тарифтери республиканың Чазааның шинтпири-биле 1992 чылдың февральдан бээр өскерилге чок артын келген. Амгы үеде Тыва Республиканың иштики агаар шугумнарынга авиабүдүрүлгеге доктааткан орулгалыг болурунуң үстүү деннели 10 хуу турда, санаттынган хостуг тарифтер өзүгаар Кунгуртуг чедир — 4790 рубль, Мугур-Аксы чедир — 6500, Кара-Хөл чедир — 8840 рубль болур, ол дээрге оон мурнунда турганынга бодаарга, 15-20 катап хөй. Өске-даа иштики рейстерге тарифтер өзүлдези дыка улуг.

Көдээ чурттакчыларның амыдралының нарын социал-экономиктиг байдалдарын барымдаалап көргеш база чедери берге районнарда чурттан турар чоннуң социал камгалалын күштелдирер орулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Кызыл — Кунгуртуг, Кызыл — Мугур-Аксы, Кызыл—Тожу, Кызыл — Кара-Хөл, Кызыл — Кызыл-Мажалык — Кара-Хөл, Тожу — Хам-Сыра, Тожу — Ырбан, Сарыг-Сеп — Сизим, Мугур-Аксы — Кызыл-Мажалык маршруттарга 1993 чылдың I кварталында агаар транспорту-биле пассажир аргыштырылгазының 1992 чылдың декабрьда турган тарифтеринге 2,0 (немелде өртектүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр боттарының амы-тынын, кадыкшылын база өнчүзүн эрге-хоойлуга дүүшпес семээшкиннерден камгалаарынга ажыглаарын чөпшээрээр.

Араа чок анчы бооларны садып алырына болгаш кадагалаарынга чөпшээрелди эрат, тараачын (фермер) ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның чурттан турар чериниң зайы-биле иштики херектер органнары бээр.

2. Арат тараачын (фермер) ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларга эрааа чок анчы бооларны болгаш оларга ок-чемзекти иштики херектер органнарының чөпшээрели бар садыг бүдүүлгелери садын болурун доктаадыр.

3. Тываның арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациялары арат, тараачын (фермер) ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларга араа чок анчы бооларны болгаш оларга ок-чемзекти чедирип кээр база садар талазы-биле садыг бүдүүлгелери-биле керээлерни чогуур үезинде чарарын хандырар.

Ш. ООРЖАК.

Арат, тараачын (фермер) ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларга араа чок боону садып алырын, кадагалаарын база ажыглаарын чөпшээрээр дугайында

1993 чылдың январь 10. № 16 Кызыл хоорай.

Арат, тараачын (фермер) ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның хууда болгаш эт-хөренгизиниң айыыл чок чоруун күштелдирер орулга-биле, Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың ноябрь 8-те № 1342 Чарлыңга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республиканың арат, тараачын (фермер) ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларынга араа чок анчы бооларны болгаш оларга ок-чемзекти садып алырын, кадагалаарын, а ол ышкаш күнүнге үндүүг-биле кады) коэффициентиниң доктаадыр.

2. ТР-ниң Сан-хөө министерствозу (Ондар) 1993 чылдың I кварталында 1-ги пунктуда айыткан маршруттар азыы-биле пассажир аргыштырарындан Тыва авиабүдүрүлгеге чидириглерни эгидеринге хостуг болгаш бо доктаал-биле өйлээн тарифтериниң аразында ылгалы кылдыр санаан акша-хөренгилерни тывар.

3. Тыванын авиабүдүрүлгезинге түс чериниң агаар шугумнарынга пассажир аргыштырарының хостуг тарифтерин тургузуп тура, орулгалыг болурунуң үстүү деннелин бот-үнениң 10 хуузунга доктаадыр.

4. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу агаар база автомобиль транспорту-биле пассажир аргыштырылгазының болгаш өске-даа социал сорулгалар талазы-биле дотация дузазын көргүзеринге эргежок чугула сан-хөө курлавырларын тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның бюджеттен дашкаар фондузун тургузарының талазы-биле материалдарны бир неделя хуусаада белеткээр.

5. Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың декабрь 16-да доктаалы-биле күрүнеин болгаш муниципалитет ортумак тускай өредилге черлериниң сургуулдарынга, күрүне болгаш муниципалитет дээди өредилге черлериниң база эртем-шинчилел институттарының дорт өөренип турар студентилеринге болгаш аспирантыларынга, күрүне болгаш муниципалитет дээди өредилге черлериниң белеткел салбырларының дыннакчыларынга агаар, демир-орук, суг, автомобиль транспорттарының (хоорайлар аразының) кайы-бирээзинге Россия Федерациязының девискээринин иштинге чылда бир катап ынаар болгаш дедир чоруурунга билеттин өртээ 50 хуу эгидилгелиг эргени тывысканын чонга дыннадып чедирер. Эгидилгени өөренип турар черинден төлеп бээр.

6. Сан-хөө министерствозу (Ондар), Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди (Тасоол) эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерден база ада-иезин чок студентилерге авиабилеттерни садып алырыңа чарыгдалдарның чамдыызын эгидеринге тустузунда дуза көргүзеринге акша-хөренгилерни дилеп тывар.

7. Чоннуң социал камгалал министерствозу (Киров), Тожу, Мөнгүн-Тайга болгаш Кызыл районнуң Кунгуртуг суурда чурттап турар I, II бөлүктүң инвалидтеринге, а ол ышкаш I бөлүктүң инвалидтерин ап чоруур кижилерин оларның санаторий-курорт эмнээшкининче чоруп турар үеде азы эмнелге албан черлериниң келдирткени таварылгада чылда бир катап агаар транспорту-биле чедер черинге чедир база дедир баарынга 50 хуулуг эгидилгени тыпсырынга акша-хөренгилерни тывар.

8. Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди (Сарбаа), Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу (Дьяков), Тыванын авиабүдүрүлгези (Марцеха) авиабүдүрүлгени Тыва Республиканың өнчүзү кылдыр шилчидериниң аргазын өөренип көөр, онза кичээнгейни авиабүдүрүлгенин пассажирлер аргыштырар, а ол ышкаш оон-кол ажыл-чорудулгазынга эвээш хамаарылгалыг объектилерин хандырарынга чарыгдалдарын кызырарынче угландырар.

9. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүүлгелеринге болгаш организацияларынга боттарының ажылдакчыларынга база ол бүдүүлгеге, организацияга ажылдан турган пенсионерлерге агаар транспорту-биле чоруурунуң өртээнин чамдык кезинин эгидеринге социал дузаламчы фондузун тургузарын сүмелээр.

10. «Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 1-де № 47 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың декабрь 1-де № 206 доктаалын күш чок деп санаар.

• • • • • •

ШИЛ ӨРТЭЭ—20 РУБЛЬ

Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың январь 15-те айтыышкыны-биле январь 19-тан күштүг боон киргеи № 022-01-1992/4-КЗ деп «Шил сава эймаан дедир алыр өртектер» деп немелде прейскурантыны бадылаан.

Ол өзүгаар 0,5 литрден 1,0 литр чедир арага шилдериниң дедир алыр өртээн 20 рубль кылдыр доктааткан.

Бүгү садыг бүдүүлгелери оларның өнчү хевириндеи хамаарылга чокка күдүг шил савалары үстүнде айыттыгаан өртектер өзүгаар чурттакчы чондан хүлээп алыр болгаш оларны катап ажыглаары-биле үлетпүр бүдүүлгелеринге дамчыдып бээр.

ТААРЫШПАЙН БАРДЫМ

«Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчилериниң бирээзи, география башкызы Оюн Короданың (оон арнын көрбээн, солуниардан билир мен) черге хамаарыштыр бодалдарынга чөпшээрешпейн турар мен. Бельгия, Голландия, Дания ышкаш чурттарны айтып, оларның хемчээли Тывадан бичии-даа болза, ында чер ажыглалы бастининден эки дээнин «Шын» солундан номчаан мен. Ийет, ол чурттарның девискээри бичезин, а Тыванын олардан улуун маргыннас мен, ол шын-дыр.

Ынчалза-даа өл-шыгы кедергей, долгандыр далайларлыг, чайы узун, кыжы кыска, соогу-даа, изин-даа Тывадан оранчок ылгалдарлыг оранчарны канчап эскербээн башкы боор. Барын Европа кылын кара хөрзүнүг, а Тыва чугаг породалыг, элезин-довурак, сай колдаан болгай. Хая-даш көвүдээн, тараалаң чери кончуг эвээш, харын мал, иви одары кончуг элбек оранывысты европажыдып шыдаар бис бе? Оюн Корода Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдейнин: «Россияга чер садары дээш бадылаарын Тывага өөренип көрүп тура болур мен»—дээн, сөстерин мактап, «кедизин бодап турар» дээн. Мен ындыг туруш, бодалдарга удур мен. Айыылзынар мен. Эртемдеи Доржу Бузур-оолдуң туружун деткип турар мен. Оюн Корода бир гектар черин халаска бээрин дилеп турар чорду. Оон бүдүрүнге чигзинер мен.

Эрткен чылын беш сотка картошка шөлүн «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллективин дамчыштыр «Лянгатыг» совхозундан 150 рубль-биле хөлезиледим. Ирик, аңгыс чер. Чаяан боон, чаашкыныг чай болган. Суттарбаан-даа болзумза, ол шөлден 10 шоодай картошканы ажаан алдым. Бо дээрге түр чер ышкажыл. Бир эвес ону мөнгези-биле алган болзумза, та чеже акша төлээр турдум ыйнаан.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

ЧЕМПИОН СААНЧЫ БОРИС САТ

Бо чурукта аттыг кижи чылгычы-даа эвес. Көк-Тейниң сүт-бараан фермазының сурагжаан саанчызы Борис Сат-тыр. Ол мурнунда чылдарда бир саар инектен-не үш муң ажыг литр сүттү саап, дужаагаш, тиилекчи болуп турган.

Борис Сат Кызыл районда тиилекчи, чемпион саанчы болбушаан, районнуң тергиини болурундан ацгыда, харындаа Тыва Республиканың ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларының саанчыларының тиилекчизи болуп турган. Бо чылын база шылгарап үнген. Көргүзүү бедик — бир инектен-не чылда үш муң литр сүттү сагган.

Көк-Тей фермазының узунузун кажааларының чанынга оон-биле ужуражы берген бис. Мунар аъдын кажаадан үндүрүп алды. Эртенги шактарда ол саар инектерин чемгерип, өдээн аштаан. Оон бажыны совхозтуң төвүнде. Оон аттыг келир.

— Ырак черден мынчаар саанчылап ажылдаарга, чамдыкта берге боор-дур. Ынчалза-даа шыдажып-ла тур мен. Малды саап дооскаш, чемнер каап бердим. Чангаш, катап-ла дораан кээр мен. Кежээки саалдага белеткенири база чугула — деп, саанчы Борис Сат чугаалай каапкаш, аъдын мунупкаш, ынай болду.

Малчынның кажаазының иштин барып көрдүвүс, арыг-силин-даа аажок. Шала кыры арыг, кургаг. Багай чыт-даа чок. Инектер ырак ховунуң ортузунда дег, көстүп турлар. Ында саанчылар, ажылчынар тоннарын уштуп алган, халаттарлыг ажылдап, малды чемгерип чоруп турлар.

Ондар ОХЕМЧИК.

АМЕРИКАДАН ДУЗА

Американың Каттышкан Штаттарының Миннесота клиниктиг университединиң профессору, Ыдыктыг Павел аттыг кардиология-реанимация эмнелге ассоциациязының делегей төвүнүң доктору. Алекс Б. Левитовтуң чалааны-биле эрткен чылдың төнчүзүнде Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдизинин директору, геология эртемнериниң доктору Владимир Ильич Лебедев албан өзузунуң командировказы-биле Америкага четкеш келген. Америкага чоруп тура, Тыванын төлээзи чалаан черниин Тыва Республиканың чонунга эмнелге талазы-биле ачы-дуза көргүзеринге хамаарылгалыг хемчеглеринге киржип, оон чедирилгезинге хамаарышкан ажылдарга киришкен.

Эмнээшкинге эргежок чугула чүрек, дамыр аарыгларынга херек эмнер, эмнээринге ажыктыг тускай бедик шынарлыг дериг-херекселдерин баштадыр ачы-дузаның 29,6 муң америк доллар өртектиг (13 миллион рубль) чүүгүн эккелген. Ол тыва чонга буянныг херекти профессор кардиолог Алекс Б. Левитов болгаш делегей эргелериниң бойдус камгалал хоойлужудулгазының талазы-биле тус чер адвокады Джод М. Андерсон баштаан эмнелге ажылдакчыларының боттарының хууда киржилгези-биле организастап чоруткан. Бо дуза Тывада аар аарыг кижилерге, оларның эмчилеринге онзагай белек болуп турар.

Тыванын эртемдеи дуза чедирилгезинин ажыл-чорудулгазы-биле кады Миннесота штаттың Сент-Пола хоорайының хөй эртемденнери, ажыл-агыйжы кижилери-биле ужуражып, олар-биле эмнээшкин адырының талазы-биле кылып болур кады ажылдажылганын, специалистер белеткежишкиннериниң, эмнээшкининиң, чиг эт шинчилелдериниң, бүдүүлге харылзаларының, бо адырның туризчи солужулга ажылының болгаш харын мырыңай кады демниг эртем-шинчилел экспедицияларын чорудуп болурунуң дугайында ажыктыг, келир үеге бүдүмчелиг чугааларны чоруткан.

Бир эвес Тыва Республиканың удуртулгазы бо эгелээшкиннерни ажыктыг деп санаар болза, америк таладан үстүнде айыттынган айтырыглар талазы-биле үре-түннүг чугаалар бо чылдың август айда безин чогуй берип болурунга беленин өөнүктер илереткеннер.

Комплекстиг кылдистин директорунуң өрээлинге америк өөнүктерниң чорутканы ачы-дузаны хүлээдип бээри онзагай байдалга болуп эткен.

Эртемден В. И. Лебедев далай артындан келген үнелиг дуза-белекти республиканың Кадык камгалал министерствозунуң бөлүк төлээлериниге хүлээдип турда, Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол америк өөнүктерге, эн ылангыя дээргилер Алекс Б. Левитовка, Джод М. Андерсонга чүректин ханызындан өөрүп четтириишкинин Президентиниң мурнундан сөглеп, тыва черге кадыкшылга хамаарылгалыг бо бурунгаар дешилгелиг кады ажылдажылга сайыралдың оруун чоокку үеде алыр талазы-биле чоруттунган турарын аазап, хемчеглер алыр ажыл Тыва Республика талазындан шапкынчырын чугаалаан. Республиканың кадык камгалал министри Б. К. Кудерек америк өөнүктерге сеткилиден өөрүп четтириишкинин мөгейишкинин кылып, ачылыг дузаның бо хун-не херек ужурлугээлериниге чеде бээрин чугаалаан. Америк өөнүктериниң дузазын чөптүг, ажыктыг кылдыр ажыглап, эмнелгенин чаа дериг-херекселдерин чаартырынга, ийи чурттун арызынга кадрлар белеткелинге бүдүмчелиг ажылдарны чорударының болгаш тыва аржаан сугларның, бойдустун эм-дом бүдүмелдерин ажыглаарының чаа үе-чадазының сайырал ажылын чорударының дугайында бодалдар аная илереттинген.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

«ТЫВА» ДЭЭРИ ШЫН-ДЫР

«Шын» солуннуң январь 13-те үнген номериниде Тыва Республиканың улус депутады Владимир Багай-оол «Республиканың адының дугайында» деп чүүлүнде шын айтырыгны көдүрүп, номчукчуларның саналын дыннаксап турар-дыр. Чүүлдүн кол утказы бистин республикавыстың адын орустап РЕСПУБЛИКА ТУВА дивейн, тывазы-биле чаңгыс аайжыдып РЕСПУБЛИКА ТЫВА деп республиканың Конституциязына болгаш өске-даа албан бижиктеринге дүрүмчүдүп доктаадырын саналдап турар.

Мен бодаарымга, бо санал чөптүг болгаш маргылдаа чокка хүлээп алдынар ужурлуг. Автор мурнунда эвилел чергелиг республикаларның болгаш автономнуг турган республикаларының аттарында өскерлиишкиннериниң чижээн киирип турар: Молдова, Кыргызстан, Саха, Марий Эл, Башкортостан дээш, оон-даа өске.

Мен бодаарымга, хуу ат орустап бижиирге-даа, адаарга-даа улуг шаптараазын чок болза, ындыг атты республиканың национал дылында канчаар адап, бижип турарыл, ынчаар бижиир, адаар ужурлуг. Тыва деп сөстү орустап адаарга-даа, бижиирге-даа берге чүве чок. Ынчангаш улус депутады Владимир Баринович Багай-оолдуң саналын мен бүрүү-биле деткивишаан, бистин республикавыстың адын орустап Республика Тыва, а тывалап Тыва Республика деп республиканың Конституциязына болгаш албан бижиинге доктаадыр деп саналдыг мен.

Бодунуң чүүлүнде В. Багай-оол ТДЛТЭШИ-ниң чамдык эртемденнери оон бо саналын деткивээн деп буруудадып турар. Авторнуң сөстерин киирейн: «...мээн бодалым-биле, хүндүлүг дыл эртемденнери мурнундагы эвилел чергелиг республикаларның болгаш автономнуг турган республикаларның аттарында өскерлиишкиннерни тооксавайн, оя халыдын турарын чиктигзинер-дир мен».

Мында мээн таарзынмаан чүвем: Владимир Багай-оол тодаргай кижи ады адавайн, институттуң ажылдакчыларын, дыл эртемденнерин шуптузун турар, дыл эртемдеи деп санадын турар кижи мен. Ынчангаш бо шүгүмчүлел меңээ база хамааржып турардыр. Кым-бир кижи кайы-бир черге бүдүн коллектив мурнундан, аная ындыг эрге берип, дагзып кагбаан чүве болза, чүве чугаалаар эрге чок. Ындыг кижи чугаалаан чүвезин дээш боду харыылаар. Мен бодум база бо таварылгада ТДЛТЭШИ-ниң дыл секторунуң эргелекчизи-даа болзумза, институттуң дыл эртемденнериниң мурнундан эвес, бодум амы-хууда саналым илередип тур мен.

Бо чижектиг, дылга, терминнерге хамаарышкан маргылдаалыг айтырыгларны Тыва Республиканың Чазааның Терминология комиссиязынга чугаалашкаш, шинтпир хүлээп алыры-биле дамчыдып бээри чугула. Ындыг комиссия ТДЛТЭШИ-де дыл секторунуң баазазында ажылдап турар.

Яков ХЕРТЕК.
Филология эртемериниң кандидады.

Хууда бодал

«Тывага чигир заводу херек бе?» Бодалдар, саналдар

ҮЕЗИ КЕЛГЕН

1993 чылдың январь 5-те үнген № 2 «Шында» Андрей Шумовтуң «Тывага чигир заводу херек бе?» деп эгелиг чүүлүн кончуг кичээнгейлиг номчудум. Оон ында саналдап турар чүүлү чүүлдүг-дүр деп санап турар мен. Тыва черге чигир заводуи тудары чөптүг-дүр деп бодааш, ону дыннап тур мен. Шынап-ла, Тывада оода-ла алгы-кеш эттээр, хой кежинден топ даараар, былгаар кылыр биче бүдүрүлге чери ам-даа чок болгай.

Ол чүүлду номчааш, Тыва Арат Республика турган 1936 чылды сактып ор мен. Ол үеде Кызыл-Арыгга алгы эттээр, тон даараар база былгаар кылыр бичии бүдүрүлге турду. Ол бүдүрүлгеге Сагаан-оол деп кижи директорлап турган чүве. Ынчан республиканың чону тоннар болгаш идик даараар былгаар-биле хандырытынып турган. Ол үеде республиканы удуртуп-баштап турган дарга-бошкаларның сагыжынга ол таарышпаан-иа турган боор. Ол бүдүрүлге чери Кызыл-Арыгдан Кызылче көжүргеш, чүгле кидис идик кылыр чер кылып каан. Кызыл-Арыгга турган ол бичии бүдүрүлгени чамдык улуг даргалар Кызылче көжүрер дээрге, өскелери удурланыпдаа турганын билир болгаш кулаам-биле дыннаан-даа мен. Ада-чурттуң Улуг дайынынын чылдарында хаак кылыр чер база турган. Ону дайын төнген соонда база чок кылып алдывыс. Ол бүдүрүлгени мынчага чедир улам сайыырадып, хөгжүдүп келген болза, бичии фабрика чедир өзе-даа берген турбас бе?

Рынок харылзаалары-ыче шилчилгенин амгы берге үеэинде черле боттарывыс хандыртынмас болзувусса хоржок ийин. Ынчангаш Тывага бичии-даа бол чигир заводун тудуп алыр үези келген деп бодаар мен. Ажыы-биле чугаалаарга, чежеге чедир «эккел, эккел» деп белен чүве маанап кээр бис. Ам черле бодаанып көрзүвүссе эки мышкаш. Тывага чигир заводу херек деп чүвени детким ор мен. Свекла бистин Тывага өзүл үнүп болур болгаш ону тарып-даа турар болгай. Чырык чер кырында 80 ажыг чыл чурттап чор мен. Төрээн Тывамга пес-таавы аргыыр, чигир бүдүрер фабрика, заводтар туттына бээрин көрбейн базар ирги мен бе деп хомудап чоруур апардым.

Оржак ЛАМА.

ХОВУ-АКСЫНГА-ДАА ТУДУП АЛЗА

«Тывага чигир заводу херек бе?» деп чүүлду улуг сонуургал-биле номчудум. Авторнун көдүрген айтырыы чөптүг-дүр.

Оон бодалынга, саналынга бүрүн каттыштым. Бистин «Тыва кобальт» комбинатта чугай өртедир завод тудуп каан чүве. Ону тудуп-даа кагза, ажыглаан көрбээн. Ажыглал чок аная турып турар ол заводка, шынап-ла, чигир бүдүрер заводту тургузуп алза кандыг боор. Ында бичии-даа багай чүве чок. Белен тудуп каан черге чигир болбаазырадып кылыр дериг-херексел тургускаш, чигир заводу кылып алырга, акша-төгерик-даа чарыгдалынга дуза болбас бе? Мен бодаарымга, чигир заводун Хову-Аксынга-даа тудуп алырга, ында багай чүү деп? Бо мээн бодумнуң саналым, бодалым-дыр ийин.

Кара-оол БАЛДАН.
Хову-Аксы суур.
Чеди-Хөл район.

Тыванын профэвилелдери

№ 1 (32). Январь. 1993 чыл.

Улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилелинин республика комитединин ажылының дугайында материалдарны бо арындан номчуур силер.

АМЫДЫРАЛ БАДЫТКААН

Улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескомунун даргазы М. Ч. ООРЖАК-биле журналист Маадыр-оол КАЛЧАН ужурашкаш, оон интервью алган.

— Рынокче шилчиишкиниг бо берге үеэинде улус өөредилге ажылдакчыларының эргелерин, социал айтырыгларын камгалаар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл, Маанай-оол Чүлдүм-ович?

— Ажылдап турар кижилерин, черле профэвилел кежигүннериниң экономиктиг, социал-даа эргелерин камгалаарда, оларның сонуургалын, негелделерин хандырарда кандыг-даа организацияга чангыс аай сырый каттышкан, күштүг юридиктиг организация турары эргежок чүгула дээрзин делегей практиказы-даа, бистин амыдыралывыс-даа көргүзүп турар. Бистин ниитилевисте ындыг организация — үүгле профэвилелдер.

Қылган ажылыг дээш хөйнү алырын, хоойлу ёзугаар менээ төлээр ужурлуг шалыны шын, долузу-биле санап берзин, ажы-төлүм тодуг-догаа чорзун, идик-хеви элбер-самдар чорбазын, ажыл берикчилери ажылдан ужур-мажыр чок үндүр сыыра бербезин деп бодаар бодза, профэвилел кежигүну болганы-ла дээре. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, кандыг-даа коллективке чангыс аай эчис сорулгалыг, сырый каттышкан, күштүг профэвилелдер чонну ажылдап турар кижилерни бүгү тала-биле камгалап болур. Оон өске ындыг хөй-ниити организациязы бистө чок. Маңаа мону бижий берген чылдагаанымы: чамдык өске адырларда ажылчыннар профэвилел кежигүнүнден үнүп турар үүлдер бар. Бистин адырда Каа-Хем районунун төпчүткен бухгалтериязының чамдык ажылдакчылары профэвилел кежигүнүнден үнерин шиитпирлээн деп дыннадывыс. Амдыызында хандыр бодаза эки боор, силерни кым-даа албадавас — та кежигүн болунар, та болбаңнар. А профэвилелдерниң талазындан кежигүн эвес кижилерге камгалал түрбас.

— Башкыдарының, өөредилге ажылдакчыларының эргелерин профэвилелдер канчаар камгалап турар ирги?

— Рыноктун баштайгы чылында-ла улуг бергедээшкин башкыларының хамааржып турары бюджет организацияларынга таварышкан. Оларның амыдырал хандырылга айтырыы эн-не берге байдалга таварышты, үүге дээрге үүүдаа үүве шалыңдан хамааржыр болгай. Ынчангаш оларның эвээш-биче акшазы үүге-даа четпес апарган. Чангыс-ла арга—бүгү-россия девискээринге башкылар коллективтери сырый каттыжып, шалын төлевириниң хемчээлин өстүрерин негээр деп шиитпирни профэвилелдерниң бүгү-россия съездизинге хүлээп алган. Тыва Республиканың делегаттары бистер ол шиитпирни изин-биле деткээн бис. Ол шиитпирден өөделиг үүве үнмейн барган. Россияның Чазаа, Президент башкыларының шалыының ортумак деннелин бүдүрүлге черлериниң ажылчыннарының ортумак шалыны-биле деннээр дугайын Президентиниң 1 дугаар Чарлыынга парлап, дыннадыңган болгай.Ол Чарлыктын күүсеттинмээнинге удурланган башкылар 1991 чылдың бирги чартыында ажыл соксадыышкыннарын, манифестацияларны, удурланыышкын митингилерин организастаанар. Бистин республиканың башкылар коллективтери профэвилел организацияларының удуртулгазы-биле шынгыы негелделиг чартык хүнүн үнүүшкүнүн база организастаан. Қызылдын, Бир-Хемниң, Эрзинниң, Тестиң, Ак-Довуракты, Чаа-Хөлдүн, Шагаан-Арыгның школаларының башкылар коллективтери республиканың Чазааның мурунга негелделерни тургусту. Бистин рескомнун VII пленумунун киржикчилери республиканың Дээди Совединиң адрезинге шалын төлевириниң амыдырал хандырылга айтырыын экижидиринге хамаарышкан улуг негелделерни қылдылар. Россияның Чазаанга, Президент Ельциниң адынга бижээн чагаага Россияның бүгү девискээрлериндеи келген профэвилел комитеттериниң даргалары бистер ат салгаш, хүлээттивис. Оон түннелинде башкыларның шалының 2,8 катап өстүрдү. Бир-ле дугаар эн-не массалыг, организастыг ажыл соксадыышкыннарын Россияның девискээринге башкылар организастаан.

— Эге организацияларның ажылын экижидер талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл?

— Бистин рескомнун ажылдакчылары сөөлгү ийи чыл иштинде бүгү школаларны кезип, эге организацияларга боттуг дузаны чедирген. Ажыл төлевирин чедир санавайн баар чоруктар кайы хөй турду. Ылангыя Қызыл районнун улус өөредилге кылдизинин төпчүткен бухгалтериязының ажылын Президиумга көргеш, шынгыы хемчег-даа алдывыс. Школалар коллективтерин чыггаш, шалының боттары санап билир қылдыр өөредип-даа чордувус. Ылангыя Өвүр районнун башкыларының шалының санаарында хөй частырыгларны илередип, районо чөвүлелиниге-даа сайгарып турдувус. Чораан черлеривиске Күш-ажыл Хоойлузунун дугайында тайылбырларны қылып чордувус, үүге дээрге, ол Хоойлуда өскерилгелер эвээш эвес, «Өөредилге дугайында» Хоойлуну база хүлээп алган.

Чуртталга хоойлужудулгазынга тодаргай тайылбырны берип турар бис. Ол ышкаш көдээ школаларга чорун чораш, оларга көрдүнген чиигелделерин тайылбырлап берип чоруур-дур бис. Профэвилелдерниң чамдык комиссиялары эде көрүп, ылангыя «Күш-ажылды хуваары болгаш шалың төлевири» деп комиссия школа бүрүзүнге турары чугула деп көрүп турар бис.

ДУЗА БОЛУР

Барыын-Хемчик районнун школаларында профэвилел комитеттери бо нарын берге үеде ажылчыннарның болгаш башкыларның сонуургалдарын болгаш хоойлу ёзугаар эргелерин камгалаар дээш чамдык ажылдарны қылып чорудуп тураралар. Профэвилел комитеттериниң комиссиялары күш-ажылды болгаш шалыны нормалаарын, башкыларның болгаш ажылчыннарның эрге болгаш социал камгалалын, күш-ажылдың болгаш камгалалдың хайгааралын база амыдырал-чурттаганын айтырыгларын шиитпирлеп турар.

Амгы амыдыралдың нарын үеэинде организацияларның болгаш башкыларның дузалал ажыл-агыйын тургузары улуг ужур-дузалыг бооп турар. Бо ажылды боттуг чорудуп тураралардан Барлык ортумак школазын чижекке айтып көрейн. Бо школаның коллективи 2 гектар черге қызыл-тасты тараан, гектардан-на 9 тонна дүжүттү, 2 гектар черге түрнепсти тараан, гектардан-на 30 тонна дүжүттү, 2 га черге картофельди тараан, гектардан-на 25 центнер дүжүтту алгаш, садын сайгарганнар. Алган дүжүдүнден интернатка болгаш башкыларга аъш-чем продуктулары қылдыр берген.

Школаның директору Сергей Хертекович Күчүге, профэвилел комитетинин даргазы Марина Мендишовна Монгуш Қызыл-Мажалыктың эзт комбинады биле керээ чаргаш, школазында столованың ажытканнар. Сүргүулдарны изиг чем-биле хандырарынга ол столовая улуг шаиглиг болган. Ажылчыннар, башкылар оон ижин-ырын, өкпе, баар ышкаш үүүлдерни база садын ап турар.

Профэвилел комитети-биле школа дирекциязы коллективтиг керээге айыткаш, ажылчыннарны тускай хептер-биле (халаттар, хол-хаптары, идиктер болгаш фуфайкалар) доктаамал уандырып тураралар. Одакчыларга сүт бербейн-даа турар болза, хүнде үш удаа оларны изиг чем-биле хандырып турар.

Школаның башкылары болгаш ажылчыннары хуузунда мал болгаш хаван өстүрериниче кичээнгейни салып турар. Башкыларның хөй кезии хуузунда шээр болгаш бода малдарлыг.

Алыында бо школа уэаткан хуниүн школазынче киреин планнап турар, ыччан өөреникчилерни хүнде 2 катап изиг чем-биле халас чемгерер аргалыг болу бээр.

Дузалал ажыл-агыйларын тургузар талазы-биле шору ажылды Шекпээр, Бижиктиг-Хая, Аксы-Барлык болгаш Эргин-Барлык школдары доктаамал чорудуп турар. Бо школалар шээр болгаш бода малдарны дузалал ажыл-агыйларында тудуп, өскелерге үлегерлиг чорчун көргүскеннер. Черле районнун келээ школаларыныч ажылчыннары, башкылары хуузунда малларны өстүрүп турары бо үеэнин бергелерин ажып эртериңге база дуза болуру чугаажок.

Доктугу ОНДАР.

Өөредилге ажылдакчыларының профэвилелинин Барыын-Хемчик райкомунун даргазы.

АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Профэвилелдиң республика комитединиң ажылдакчылары үүн бүрүүде профэвилел кежигүннерини хүлээп ап, оларның аас болгаш бижимел-биле салган айтырыгларына харыны берип турар. 1992 чылда 300 ажыг кижи аас-биле болгаш бижимел-биле тускай харыларны алган. Чамдык айтырыгларга доктаалынар.

Штат қызырылдазынга таваржып турарларга мындыг үүүлдерни билип алырын сүмелеп турар бис. Қызырылдаага таваржып турар ажылдакчыга удуртукчу кижи 2 айдан эвээш эвес үе бетинде баш удур бижимел-биле сагындырар, профкомнун төпшээрели аная турар ужурлуг. Ынчаар хостатканда оон ажылдап турган чери 1 айның ортумак палының үнгениниң пособиези қылдыр туда төлеп бээр. Ажылга тургустунуп ап турарының үеэинде ийи ай иштинде үстүнде алган пособиеден ингыда, ортумак шалының алыр эргелиг. Бир эвес ол ажылдан хостаткан соонда, ийи неделя эртпээнде ажылга тургузар органнарга демдегледип, туза дилээн соонда 3 дугаар айында ажылга кирип шыдаваан таварылгада ол органнарның шынылгазынга үнделээш, мурунда ажылдап турган чери 3 дугаар айда ортумак шалыны төлеп берип болур. Ынчан ажылга үзүктелишкин чок стажы ажылдан хостаткан соонда 3 ай эртпээнде ажылга тургустунуп алган болза, күштүг боон аотар. ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинин доктаалын ёзугаар Тыванын ажылчыннарының шалынынга немелде төлевирни тургускан болгай. Ол төлевирни алыр үзүктел чок ажыл стажының санаашкыны 1986 чылдың январь 1-ден эгелээн.

«Соңгу үүктүн девискээринде чурттап турар хамаатыларга компенсацияны чурумчуларының дугайында» РФ-тин Министрлер Чөвүлелинин доктаалында айытканы-биле аныктарга немелде төлевирни 6 ай ажылдаан соонда-ла 10 хуу өстүрер, а ниитизи-биле ол төлевир 30 хуудан ашпас дээрзи билдингир. Өске ажылдакчыларга 1 чыл ажылдаан соонда шалының 10 хуу өстүрер, дараазында 10 хуу өзүлделери ийи-ийи чыл ажылдаан соонда алыр.

Ажылдакчы кижи Соңгу үүк девискээринге азы аная деннээн черлерге күзели-биле ажылдап хосталган, 3 неделя ажыг үеде өске ажылга тургустунуп ап шылаваан болза, үзүктел чок ажыл стажы үстү бээр, а чөптүг чылдагаан-биле ажылдан үнген болза, ол стаж 1 ай иштинде күштүг болур. Бир эвес ажылдакчы билиг-мергежилинге хамаарыштыр ажылын угбайн турар дээш хостатканда, ажылынга катап тургустунганда (КЗоТ-тун 33 статьязының 6-гы үүүлү-биле), сонгулдалыг ажылдың хуусаазы төнгенде, бүдүрүлгени өскээр көжүргенде оон-биле чоруурундан ойталаанда, өг-бүле эээзиниң кайы бирээзи өске районче шилчээнинде бодунун күзели-биле ажылдан хосталганда, эмчиниң документизин ёзугаар өг-бүленин аарыг кежигүнүн ажаар дээш ажылдан үнгенде. Маная аарыг кижи ажаалда хереглевес апарган соонда 2 айны санаар.

Күш-ажылдың стажы 3 айда колдуунда ындыг таварылгаларда үзүктелбес: ажылдакчыларның саны қызырлып, штат қызырылдазы дээш ажылдан хостатканда, бүдүрүлге черин шуут дүжүрген таварылгада ажылдан хостатканнарга Соңгу үүктүн чиигелделеринге хамаржып турар девискээрге (Тыва анда хамаржыр) ажыл стажы 6 ай иштинде үзүктелбес, кадыкшылы баксыраанындан ажылдан хосталганда, үргүлчүледи аараш, ажылдан хостатканда азы инвалид болуп, ажылдан үнгеш, катап ажылдап эгелээнде. А азы-харының ааны-биле пенсия ап турарлар ажылга қажан-даа тургустунар болза, оларга үзүктел чок стажты санаар.

Башқыларның, эмчиленниң тарификациязын өске адырның специалистеринге деннээрге, 1-4 разрядка өөр түүгүскан. Башкыларның ажыл төлевирин чангыс аай тариф четкизинин 7-14, өөредилге черлериниң удуртукчуларынга 10-16 разрядтарга доктаатган. Чаа четки-биле башкыларның разрядын өстүрериниң ажыл стажының чадазын 2 чылга чедир, 2-5 чылга чедир, 5-10-га, 10 чылдан өөр деп доктаатган. Доосканн эртемин дээди болгаш тускай оотумак деп ийи хевирге алган. Ынчангаш 7-11 разрядтарны стажының болгаш доосканн биллиниң ааны-биле тыпсыр. 12-14 разрядтарны аттестация түннелиби-ле II, I болгаш дээди категорияның башкызы деп мергежилди тывыскен соонда бээр. Өөредилге черлериниң чамдык ажылдакчыларынга 7-13 разрядтарны тыпсыры көрдүнген: улуг вожатыйлар, күш-ажыл инструктору, күш-культура инструктору, хөгжүм удуртукчузу хамааржыр. Интернат болгаш өөредилге-консультация пунктуларының эргелекчилеринге 8-12 разрядтарны тыпсыры көрдүнген.

Улус өөредилгезинде ажылдап турар херээжен чонунун ажыл-ижиниң камгалалынга хамаарышкан айтырыглар база хөй, 3 хардан 14 хар чедир ургулдар ыелерин оларның чөпшээрели чокка ажыл шагындан дашкаар үеде ажылдатпас, командировка чорутпас деп эдилгени КЗоТ-тун 163-ку статьязында киргген. Көдээде херээжен улуска айда бир хүниүн төлевир чок дыштанар хүнүн бээрин доктаатган. Сааттыг херээжен кижиге оон ажылы кадыкшылынга хоралыг болза, аная таваржыр чиик ажыл тывылгыже ону ажылдан хостаар ужурлуг, а ажылдавайн турган хүннериниң ортумак шалынының төлеьирин ажылдап турар чери төлеп бээр.

Амгы үеде профэвилел кежигүннериниң билип алыксан турары кол-кол айтырыгларының чамдызы мындыг болуп турар-ыр. Ол ышкаш ниити адырларның ажылчын профессиоларының тариф-квалификациялыг характеристикаларын база бадылаан: чолаачыга 3-7, хөл чуур ажылчынга 1, девискээр аштакчызынга 1, одакчыга 1, кастеляншага 1-2, няняга 1, кижизидикчиниң дузалакчызынга 3, чунар-бажын ажылчынынга 1, таныылга 1-2; аштакчыга 1-2, кассирге 3-4, ажыл-агый эргелекчизинге 3-4, склад эргелекчизинге 4-6 разрядтарны тыпсыры көрдүнген.

Николай КОНГАР.

Өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескомунун даргазының оралакчызы.

КЕРЭЭЛЕРГЕ АЙТЫР

Эрткен чылдың июль айдан эгелеп Россия Федерациязының «Өөредилге дугайында» Хоойлузу күштүг болуп эгелээн. Өөредилге харылаан турар черлерниң ажыл, амыдыралынга ол кандыг өскерилгелерни киргенил?

Уругну өөредип эгелээринге хамаарыштыр бүгү-ле үүүлдерни хевирлеп, кижизидер баштайгы башкылары — адаие болур дээрзин ол Хоойлуда демдеглээн. Өг-бүлеге дуза қылдыр школа иазы четпээннерни албан черлери ажылдап турар, оларның аразында керээ чардынган турар ужурлуг.

Ниити эртем-билигни олар школаларга, гимназияларга, лицейлерге чедип алыр апаар. Ниити билиг школаларының өөредилге хевирин боттандырарда, кадрларны ажылга хүлээп ап, олар-биле ажылдаарынга, эртем, сан-хөө, ажылгагый чорудулгазының талазы-биле бот-тускайлан болурун ол Хоойлунун 32-ги үүүлүнде айтып турар. Ол үүүлдер Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлуларыбиле бадыткаттынган болгаш ол өөредилге черинин уставын ёзугаар бадылаттынган турар ужурлуг. Өөредилгени кандыг дылга чорударын ол Уставта айыткан турары албан.

Өөредилге черлери боттарының сан-хөө талазы-биле байдалынга хамаарыштыр шалынларны тургузар болгаш олар ол талазы-биле бот-тускайлан болур ужурлуг. Ынчалза-даа федералдыг болгаш тус чер чагыргазының доктаатканы қызыгаарлаашкыннар база бар, ону барымдаалаар апаар. Ол-ла бүгү үүүлдерни Уставка айтыр болгаш профэвилел организациязының кичээнгейинде турар ужурлуг. Ол өөредилге черинин ажылын канчаар шуут соксадырыл, ону дүжүрерил дээр дугайында айтырыгны болгаш ажылдан хостатканнар кааз ажылдаар аппарыл, ажылга канчаар тургустунарыл деп айтырыгларны Уставка айтыры албан. Ол өөредилге черин дүшкен соонда кааз ажылдаарын ол черинин ажылчынары билген турар ужурлуг.

Ол-ла Хоойлуда ада-иелериниң эргелерин болгаш хүлээлгелерин база айтып каан. Олар база ол өөредилге черинин Уставын сагыыр хүлээлгелиглер.

Администрация биле оон ажылдакчыларының аразында күш-ажылчы харылзааларны боттандырарда хынамчалыг, бодамчалыг болуру чугула. Ажылчын биле ажыл берикчизиниң аразында харылзааларны таарыштырарда Күш-ажыл дугайында Хоойлу кодекизинин 7-ги статьязының 4-кү үүүлүн барымдаалаары чугула: дарый чардынар күш-ажыл керээзинин (контрактының) дугайын ында айытқан. Чамдык чылдагаанардан күш-ажылчы харылзааларны хуусаазы тодараттынмаан үеде боттандырарының болдунмазын ында айтып каан. Контракт системазынче албадал-биле киирер чорук ол өөредилге черинин Уставын, Күш-ажыл дугайында Хоойлу кодекизин үрээни ол болгоп болгаш башкыларның эргелерин болгаш сонуургалдарын барымдаалаваанының херечензи болур-дур.

Ажылдакчыларның социал-экономиктиг камгалал хүлээлгелерин боттандырарынга администрация биле коллективтиг аразында тургустунар күш-ажыл керээзи эвээр апаары чугаажок. А коллективтиг адынган ында профэвилел комитеди керээни ажыл берикчизи-биле чарар болгай. Күш-ажылчы керээ дээрге-ле администрация (ажыл берикчизи)-биле өөредилге черинин ажылдакчыларының аразында социал-экономиктиг болгаш мергежил аайы-биле харылзааларны таарыштырын турар, Хоойлуга үндезилеттинген документ болур. Ол ажылды чүгле чингедиринче утланган турар ужурлуг. Ол коллективтиг керээлерге улус өөредилге ажылдакчыларының социал деткимче фондузун тургузарының чурумун, хөрөнгилериниң үндезинниерин ыаап-ла айыткан турар ужурлуг. Бо фонд болза күш-ажыл төлевириниң фондузундан саналгалардан, ол өөредилге черинин сан-хөө талазы-биле камналгаларындан, социал камгалалдың камналгаларындан, сагыныгыр-тывынгыр ажылдың саналгаларындан, өөредилге талазы-биле өртектиг ачы-дуза чедиргенинин политехниктиг институдунун Қызылда филиалының студентилериниң общежитиелеринде улуг четпестерни улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескомунун ажылдакчылары илереткен.

Ылангыя Красноярскиниң политехниктиг институдунун Қызылда филиалының студентилериниң общежитиезинде байдал ханалда чорудуп турган үеде аргажок багай болган. Оон каът бүрүзүндеи коридорже киреп эжиктери чок (тура тыртын каапкан), сонгалары бүзүк. Ниити чем қылыр черлерде электри печкалары чок. Чурттакчылар чемни өрээл бүрүзүнде ыяш тумбочкалар қырынга электри плиткаларын салгаш, қылып чип турганнар. Арыгланыр өрээлдерини чамдыызын дүй шаап кааны, өскелерин аштавайн турары илереэн. Үстүнде айытқыган ниити чурттала черинге арагалаар, оон уламыдан шош-содаа қылыр чорук нептерээн турган. Ынчангаш аная чурттап турган уруглар оон дескеш хуу бажыңнарже көшкеннер, а хосталган өрээлдерни хоорайның бажын-поктарынга хөлезиге берипкен турган.

Башқы институдунун ректору А. В. Набатов Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелинин Тыва Республика талазы-биле хол инспекторунун студентилериниң чурттаар черинде четпестерни чайладыр дугайында саналын ёзугаар хөй үүүлдерни қылган болгаш ам-даа қылып турар. Красноярскиниң политехниктиг институдунун Қызылда филиалының директору В. Б. Будегечиев оон-биле техниктиг инспектор беседалажып турда, филиалдың директорунун оралакчылары Т. П. Дементьева, М. А. Ондар ол-ла беседа үеэинде техниктиг инспекторнун студентилериниң чурттап турар черинде четпестерни айытканы шын деп бадыткап турда-ла, студентилериниң чурттап турар черинде ындыг четпестер чок. бис эки ажылдан турар бис дээн хөвинүт, доскут сеткилдиг чорудуп көргүскен.

Бо бүгүнү улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилелинин республика комитеди Тыванын Чазаанын Даргазының оралакчызы Б. С. Шымырапка бижимел-биле илгеткээн. Оон чогуур түннелди үндүрген. В. Б. Будегечиев башқылар коллективи-биле-даа, студентилер-биле ажылдан шыдаазын, организакчы арга-шинээзинин аргажок кудузун көргүскен. Амгы үеде ол ында ажылдавайн барган.

Районнарда күш-ажыл камгалалының айтырыгларын четпес шиитпирлеп турар школалар-даа, уруглар садтарында-даа бар. Чаа-Хөлдүн район төвүнде школа болгаш өскедаа уруглар албан черлериниң одалга системазы үрелген. Ындыг таварылга Чербиге база болган. Хөндергейниң дузалал школазының одалга системазының септелгезин озалдатканының түннелинде өөредилге чылын ында кончуг озалдап эгелээн. Районнарның хөй кезиинде чамдык школаларның одаар үүүлдер-биле хандырылгазы багай. Күш-ажылдың камгалалының талазы-биле администрация биле профэвилел комитеттериниң аразында чардынган керээлер, дугуржулгалар күүсеттинмейн баар таварылгалар ам-даа хөй.

Чамдык школаларның өртенин турганы ажылдың багай шынарының база бир херечензи-дир. Бир эвес удуртукчу кижи коллективтиг керээде, дугуржулгада күш-ажыл камгалалының талазы-биле айыттынган үүүлдерни күүсеттейн баар болза, аная кеземче, эрге-чагырга, корумчурум талазы-биле харыысалганы онаап болур деп Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында Хоойлу кодекизинин 249 үүүлүнде айытканын утпас херек.

Дежүлдей ОНДАР.

Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының Тыва Республикада күш-ажыл камгалалының болгаш эргехоойлу талазы-биле кол инспектору.

ҮҮЛЕҢЕР БҮТСҮН

Қызыл районнун школаларында болгаш ясли-садтарында 27 профэвилел комитеттери 1800 хире кежигүннерни хаара тудуп, оларның күш-ажылын, экономиктиг, социал болгаш мергежил аайы-биле сонуургалдарын, хоойлу ёзугаар эргелерин камгалап турар.

Күш-ажылдың камгалалының талазы-биле ажыл Кара-Хаак школазында (директору Монгуш К. К., профэвилел комитединиң даргазы Хертек С. Д.) багай эвес чорун турар. Администрация-биле профэвилел комитеди аразында коллективтиг керээни чарган. Керээ ёзугаар школада күш-ажылдың иштики чурумун ажылдап қылган. Школада ажылдап турар башкы болгаш өске-даа ажылчыннарның кижи бүрүзүнүн қылыр ажылын, оон сорулгаларын, хүлээлгелерин администрация тодаргай ажылдан қылгаш, профэвилел комитединге бадылаткан. Ажылга кирип турар кижи бүрүзү-биле директор инструктажты қылып, дүрүмнерни өөредип, таныштыгаш, ат салдырып, керээни база тускай чарып турар.

Профэвилел комитеди шалып, шаныалдар, ажылчыннар қызырылдазы, дузалал ажыл-агыйы, бажын-балгат болгаш кадрлар-биле ажыл, аарыг-аржыктын тыптын кээр чылдаганнарын тодарадып, оны болдурбазының талазы-биле айтырыгларны доктаамал шиитпирлеп турар.

Кижиниң ажылдаар арга-шинээ ажылдан турар коллективинин найыралдыынан, эш-өөрүнүн сагыш чозангыр, эптигэвилелиниден, омак-хөглүүнден хамааржыр. Ындыг байдалды тургузар дээш Элегес-Аксы школазының профэвилел комитеди (даргазы Доржу А. Ч.) янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турар. Олар башкыларның дыштанылга кежээлерни янзы-бүрү темаларга дыка солун эрттирип турар. Башкылар өг-бүлелериниң аразында хөглүг-тывынгырлар маргылдааларын, «Элегес-Аксының чараш қызы» деп көрүлдени, спортчу оюннарны, байырлалдарга уткуштур хөглүг-баштак байыр чедириишкиннерни, концерттерни организастап турарлар.

Шынап-ла, бистин бо берге үеэнисте ыр-шоор, каткы-хөг, эп-найырал, спортчу оюннар кандыг-даа эмдеп артык, кадык болурунун бир камгалалы-дыр. Ыраккы Күнгуртуг суурнун башкылары «Тыва қыстар—даңгыналар» деп көрүлдени Март 8-те, «Мээн мергежилим — мээн чоргааралым» деп кежээни Башкылар хүүнде, стол теннизинин маргылдаазын Май 1-де, волейбол, хүреш маргылдааларын Май 9-та эттирип, эрткен өөредилге чылында өртектиг 3 концерттерни белеткээш, суурнун чонунга бараалгатканнар.

Ол ышкаш школа, ясли-сад бүрүзүнде хөй чыл ажылдаал хоочуннарның юбилейлерин демдеглээри, аныяк специалистерни уткып алыры, төрүттүүнген чаштарның аазларына байыр чедирери чаңчыл апарган. Январь эгезинде Черби школазының хоочуннары Чигридозтарының 75 хаалаазы, 50 чыл кады чурттаанының алдын кудазын уттуидурбас қылдыр эрттиргеп.

Тыва улустарның чаагай чаңчылдарын диргизин, Шагааны эн-не массалыг, хөй талалыг эрттирип турар. Ол талазы-биле улусчу педагогиканын бистиң районда төвү—Шамбалыг школазының ажылы дыка солун. Ам ол байырлалга шупту коллективтер идепкейлиг киржир дээш белеткеник турарлар. Үүленер-ле бүтсүнем.

Уйнукаа ДҮГЕРЖАА.

Улуг өөредилге ажылдакчыларының Қызыл районда профэвилел райкомунун даргазы.

КОЛ ЧҮҮЛ БОЛУР

Улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескому болгаш оон Қызыл хоорайда, районнарда комитеттери күш-ажыл камгалалының талазы-биле Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында Хоойлу кодекизинин негелделерин күүсеттир дээш чамдык ажылдарны Улус өөредилге намызының база Қызыл хоорайның, районнарның улус өөредилге киллистеринин ажылдакчылары-биле кады чорудуп турар.

1992 чылда бүгү школаларга, уруглар садтарына күш-ажыл камгалалының талазы-биле ажылдың көрүлдезин эртиргеп. Оны организастап чорудар комиссияларны район, хоорай аайы-биле тургускан. Комиссияларның ажылын хөй-рай, район чагыргаларының даргаларының орадакчылары удуртуп турган. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле көрүлдени чорудларынга районнарда, хоорайда профэвилел комитеттери, улус өөредилге киллистеринин, санитар-эпидемнологтут станцияларының, өртке удур ажыл чорудар организацияларының ажылдакчылары идепкейлиг киришкеннер.

Көрүлде үеэинде бүгү школаларда, уруглар садтарында чылыг болгаш чырык база эрыг-шевер сагыырының байдалын ханызы-биле өөренип көргеп. Мастерскияларда, химия, физика болгаш өске-даа эртемнерниң кабинеттериндe электри эрттирикчилериниң чаныыкка удур черже кожулгазының байдалын хынаан. Ыяш-биле, темир-биле ажылдар янзы-бүрү станоктарның айыл чок чоруун хандырар херекселдерниң, кабинеттерде өөредилге херекселдериниң байдалын хынап көргеп. Ында өөренирине, ажылдарынга таварымчалыг байдал бар бе деп чүвени тодарадырын қызыткан. Уруглар албан черлериниң одалга системаларының байдалы, одаар үүүлбиле школаларның, уруглар садтарының хандырылгазы көрүлденің төвүнге турган.

–Көрүлде күш-ажыл камгалалының хөрээнде улуг четпестер барын илереткен. Чамдык школа директорлары бо талазы-биле чүүү қылза эки деп чүвени, ылангыя күш-ажыл камгалалының талазы-биле ажылды организастаар дугайында саавырының болгаш өске-даа удуртулга болдурар документилериниң утказын эки билбес болган. Оон түннелинде Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш өске-даа районнарның чамдык школаларында ажылды айыл чок қылдыр организастаар кижилерни төмүйлаан дужаалдар, школаларның, уруглар садтарының санитар-техниктиг байдалының паспорттары, күш-ажыл камгалалының талазы-биле инструкциялар чок болуп турар. Өөредилге мастерскияларын, спортзалдарны ажыглап болурунун дугайында актыларны чыл санында тургузуп турар школалар барык чок болган.

Улустун ажылдап турар черлериниде күш-ажыл камгалалының байдалын администрация профэвилел организациязы-биле кады хынаваан турар. Школаларда электри дамчыдыкчыларының электри тогундан камгаланыр херекселдериниң байдалын, электри дамчыдыкчыларын чаныыктан камгалаар черже кожулгаларының хынаалдазының протоколдары чок болуп турар. Өөредилге үеэинде сургуулдарга кедирер камгалал херекселдери: халаттар, карак шилдери, хол-хаптары чедишпес, сантехниктерге одакчыларга, эштакчыларга өске-даа ажылчыннарга бээр тускай хептер долузу-биле хандыртынмайн турар.

Башкыларны чурттаар бажын-биле хандырып турарын, общежитиелерде, школа-интернаттарда байдалды профэвилел организациялары болунун хайгааралында тудуп, бо талазы-биле айтырыгларны өөредилге черлериниң удуртукчуларынга, тус черниң чатырыкчыларынга тургузуп, ол айтырыгларны шиитпирлээнинге идигин берип турарлар. Қызылдың башкы институдунун болгаш Красноярскиниң политехниктиг институдунун Қызылда филиалының студентилериниң общежитиелеринде улуг четпестерни улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескомунун ажылдакчылары илереткен.

Ылангыя Красноярскиниң политехниктиг институдунун Қызылда филиалының студентилериниң общежитиезинде байдал ханалда чорудуп турган үеде аргажок багай болган. Оон каът бүрүзүнде коридорже киреп эжиктери чок (тура тыртын каапкан), сонгалары бүзүк. Ниити чем қылыр черлерде электри печкалары чок. Чурттакчылар чемни өрээл бүрүзүнде ыяш тумбочкалар қырынга электри плиткаларын салгаш, қылып чип турганнар. Арыгланыр өрээлдерини чамдыызын дүй шаап кааны, өскелерин аштавайн турары илереэн. Үстүнде айытқыган ниити чурттала черинге арагалаар, оон уламыдан шош-содаа қылыр чорук нептерээн турган. Ынчангаш аная чурттап турган уруглар оон дескеш хуу бажыңнарже көшкеннер, а хосталган өрээлдерни хоорайның бажын-поктарынга хөлезиге берипкен турган.

Башкы институдунун ректору А. В. Набатов Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелинин Тыва Республика талазы-биле хол инспекторунун студентилериниң чурттаар черинде четпестерни чайладыр дугайында саналын ёзугаар хөй үүүлдерни қылган болгаш ам-даа қылып турар. Красноярскиниң политехниктиг институдунун Қызылда филиалының директору В. Б. Будегечиев оон-биле техниктиг инспектор беседалажып турда, филиалдың директорунун оралакчылары Т. П. Дементьева, М. А. Ондар ол-ла беседа үеэинде техниктиг инспекторнун студентилериниң чурттап турар черинде четпестерни айытканы шын деп бадыткап турда-ла, студентилериниң чурттап турар черинде ындыг четпестер чок. бис эки ажылдан турар бис дээн хөвинүт, доскут сеткилдиг чорудуп көргүскен.

Бо бүгүнү улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилелинин республика комитеди Тыванын Чазаанын Даргазының оралакчызы Б. С. Шымырапка бижимел-биле илгеткээн. Оон чогуур түннелди үндүрген. В. Б. Будегечиев башқылар коллективи-биле-даа, студентилер-биле ажылдан шыдаазын, организакчы арга-шинээзинин аргажок кудузун көргүскен. Амгы үеде ол ында ажылдавайн барган.

Районнарда күш-ажыл камгалалының айтырыгларын четпес шиитпирлеп турар школалар-даа, уруглар садтарында-даа бар. Чаа-Хөлдүн район төвүнде школа болгаш өскедаа уруглар албан черлериниң одалга системазы үрелген. Ындыг таварылга Чербиге база болган. Хөндергейниң дузалал школазының одалга системазының септелгезин озалдатканының түннелинде өөредилге чылын ында кончуг озалдап эгелээн. Районнарның хөй кезиинде чамдык школаларның одаар үүүлдер-биле хандырылгазы багай. Күш-ажылдың камгалалының талазы-биле администрация биле профэвилел комитеттериниң аразында чардынган керээлер, дугуржулгалар күүсеттинмейн баар таварылгалар ам-даа хөй.

Чамдык школаларның өртенин турганы ажылдың багай шынарының база бир херечензи-дир. Бир эвес удуртукчу кижи коллективтиг керээде, дугуржулгада күш-ажыл камгалалының талазы-биле айыттынган үүүлдерни күүсеттейн баар болза, аная кеземче, эрге-чагырга, корумчурум талазы-биле харыысалганы онаап болур деп Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында Хоойлу кодекизинин 249 үүүлүнде айытканын утпас херек.

Дежүлдей ОНДАР.

Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының Тыва Республикада күш-ажыл камгалалының болгаш эргехоойлу талазы-биле кол инспектору.

Арынны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн.

1992 чылын «Шын» солун редакциязына 4663 чагаа келген. Оларның иштинден солун арнынга 1784 чагаа парлаттынган. Көдээ бижикчилерден келген хөй санныг чагааларның чамдыктарының шынары куду болганындан, авторнуң адын, фамилиязын, адазының адын долу биживаанинден, чурттап турар черинің адрезин долу айытпаанындан 820 чагааны архивтээр ужурга таварышкан бис. Утка-шынарының талазы-биле солун арнынга парлаарынга таарышпас, ээзинге дарый харыылап бээр хире чагааларны ол дораан ийикпе азы телефон-биле харыылап берип, чугула апарган таварылгада килдистер харыыны чагаа-биле чорудуп келген. Ындыг чагаалар 90 ажыг болган.

БИЖИКЧИ, ЧАГАА

Кандыг чагаалары архивтей бээрил, кандыызынга харыы бере бээрил деп чүвеге тодаргай тайылбырны номчукчуларга сагындырары-биле чыл дургузунда солун арнынга каш удаа сагындырзывыссадаа, ам база катап тайылбырлаал. Солунның арнынга юбилейлер, байырлалдар өткуштур ш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеринге, ада-иезинге, акыларынга, угбаларынга, дунмаларынга болгаш башкыларынга байыр чедирген хөй санныг чагаалар кээп турар. Ол чагааларның адаанда уругларның, ооллардың азы Лида, Маша, Сергек, Чейнеш дээш уруглары, ооллары дээн чижектиг аттар чыскаан бижигилер каан боордан башка, тода ат-сывы, адрези безин чок чагаалар болур. Адрезн билдинмес, автор адын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле тода биживаан чагааларны солунга парлавас, харыылавас деп сагындырып шаг болган бис.

Солунга парлаттынып үнүп турар чарлалдар (оон иштинде байыр чедириишкиннери, кижи ажаашканы дээш өөрүп четтириишкин иletреткени) шупту өртектиг дээрзин база каш удаа сагындырып келген бис. Ол моон-даа сонгаар ындыг болур. Төлевирни канчаар кылырын билбейн турарлар база бар боор. Эрткен чылдың төнчүзүнге чедир чагыкчылардан акшаны редакцияның бухгалтериязы туда ап турган болза, бо чылдың эгезинден эгелеп чуруму чангыс аай болдурган. Ону ам үчүл мынчаар кылыр: байыр чедирер дээн кижинер дугайында санфактылыг кыска дыннадыгны баш бурунгаар белеткен бижип алгаш, «Шын» солунның дараазында агар саныңче — Тыва сошбанк № 363505 МФО 264192-же 500 рубльдан чурттап турар черинерде почта салбырларындан, харылзаа белдириндан шилчиткеш, ону шилчиткен дугайында квитанциядокумеитини демги белеткен алганынар чагаанар-биле кады солун редакциязынче чорудар. Чоок чурттап турар кижи болза, редакцияга боду эккеп берип болур. Ынчан чагыынар чогуур хүнүнден озалдавайн солунга үнүп кээр. Чагыгны байыр чедирер дээн кижиниериң чугула хүнү келгенде эвес, а орай дээрге-ле чартык ай, оода-ла неделя бурунгаар киирген турар. Автор кижи (чагыг киирип турар кижи) адрезин, ат-сывын тода, долу бижиир. Бир эвес бо бүгүнү сагыйвайн, тооп көрбейн, дужакелбиже бижээш, чеже-даа катап чагаа чорудар болзынарза, ол солунга парлаттынмас, архивче кире бээр.

Чыл дургузунда солун арнынга улуг съездилерден, сессиялардан, хуралдардан, төөгүлүг болуушкуннардан материалдар эвээш эвес чырыттынып келген. А бижикчилерден кээп турар чагааларның дыка хөйү шүүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, бодалдарын илереткен, айтырыглыг болуп турар. Ындыг чагааларның нургулайы солунга парлаттынган. Чидиг шүүгүмчүлелдиг чагаалар изиг-биле солунуң корреспондентилери чер-черлерже үнүп, чоттуур албан черлеринге, организацияларга баргаш, херектиг ужурун тыпчып сайгарышкаш, чедингир харыылыг материалдарны солун дамчыштыр берип келген. Чижээлээрге, Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксында уругларның интернат-бажыңының ажыл-чорудулгазында чамдык четпестер дугайын авторлар шүүгүмчүлеп бижээн. Ол ышкаш Кызыл районнуң Терлиг-Хаяда чугай бүдүрүп турар бүдүрүлгенің ажылында, ооң удуртукчуларының удуртур ажылының стилинде четпестерни база шүүгүмчүлээн чагаа келген турган. Ол чагааларның айтырыгларының аайы-биле чогуур киллистер корреспондентилери ол черлерге чедип, оларда байдал-биле танылжып, айтырыгны сайгарышкан...

Шүүгүмчүлелдиг чагааларга хамаарыштыр харыы негээр, шүүгүмчүлелдиг чагааларны хамаарышкан ажыл-агыйларже, албан черлериниче, организацияларже чорудар ажылды бо чылын катап эгелээрин килдис (чагаа килдизи) чугула деп санап турар. Ынчанмас үүве болза шүүгүмчүлелдиг ажыылдаа чок, дээштиг хемчег алдынмайн баары анаа-бир үүве апар чыдар.

Чамдык чагаалар парлаттынмайн-даа барза, редакцияның килдистери тус-туста харыылап турар адырларының аайы-биле чоннуң негелделеринге, ылангыя эрге-хоойлу, пенсия-пособие айтырыгларынга хамаарышкан чагааларга тайылбырлыг материалдарны берип, «Чагаа изи-биле», «Айтырыңар — харыылап берээли» деп рубрикалар адаанга материалдарны, үүлдерни бергилээн. Солунның сорулгазы — келген чагаа бүрүзүн солунга парлаары эвес. Кол-ла үүве чагааның ээзинге, айтырыг тургузуп турар кижиге дуза чедирери, тодаргай тайылбырны, сүмени бээри. Солунның чамдык корреспондентилериндеи дуза дилеп, чугула айтырыглыг кижилер оларны адапсурап, редакцияга бо-ла чедип кээр. Күш-ажыл кижилериниң ажылдаар, чурттаар байдалдарынга хамаарыштыр ап турар акша-шалыныңын чер албазынга, бүдүрүлгелериниң администрацияларының специалистериниң талазындан ол бүгүге багай хамаарылгага хомудаан сеткилин илереткен чагаалар кээп турар. Оларны номчуп ора, профэвилелдер үүнү көрүп турар ирги деп кижи боду бодунга айтырыгны сала бээр. Шынап-ла берге, нарын бо үеде чоннуң билип шыдавайн турары айтырыглар хөй. Ажылчын кижилериң социал камгалалының талазыбиле профэвилелдер кандыг айтырыгны харыылаар ужурлугул. Ону чонга чедингир кылдыр тайылбырлаары чугула хире.

Ай санында «Шынга» «Тываның профэвилелдери» деп арын үнүп турза-даа, анаа парлаттынып турар материалдарның утка-шынары, уг-шии номчукчуларның сеткилинге четпейн турар.

Редакцияга кээп турар чогаалдарны (прозаның, шулуктерниң) эки шыпарлыг бижиттингенин «Ааданга» киирип турганывысты номчукчулар билир боор. А шынары куду, чиг чогаалдар база эвээш эвес болуп турар. Ындыг чогаалдарның эмин эрттир хөй кээп турарын барымдаалааш, бир эвес олар негелдете дүүшпес болза, оларга рецензия кылбазын болгаш авторларга харыыны бербезин бо чылын уламчылаар. Ынчангаш редакцияже чоруткан чогаалының ийиги хоолгазын автор бодунга артыртып алгаш турар ужурлуг. Авторларның боттарының чогаалдары дээш харыысалгазын бедидер сорулга-биле оларның чогаалдарынга сайгарылганы аргалыг-ла болза тус черде чечен чогаал каттыжыышкынларынга кылдырып алза, авторларга эптиг-даа, өөредиглиг-даа болур.

Тыва Республиканың амгы байдалынга ажылчын-даа, удуртуп баштаар-даа мергежилдиг кадрлар белеткээр айтырыг чугула болуп артпышаан. Ылангыя бүдүүлгелерге, коммунал ажыл-агый черлеринге, автотранспортка, көдээниң ажыл-ижинге кадрлар чедишпейн турар. Ол хиреде-ле ажылчын-даа, удуртур-даа мергежилдерге аныяк кижилерни өөредир, шилиир, белеткээр ажыл эң куду деннелде деп үүвени бижикчилер билип, боттарының бодалдарын бисче биживишаан. Ол ышкаш аныяктарны ажылга өөредири, быжыглаары, ижиктирери кымга-даа хамаарышпас, кымныг-даа сагыш салыры хире эвес айтырыг апарган турган. Ажыл тып алыр айтырыг келзе-келзе чурттаар оран-савадан хамааржып кээр. Хоорайда таныыр улузу чок аныяктар ниити чуртталга чери бар организациялар тыртып, ажылды канчап-чооп тып-даа алырга, общежитиелерде байдал кижи чурттаар, шыдажыр аргажок болуп турар: соок, хирлиг-чуттуг.

Чурттаар оран-сава айтырыы кайда-даа бергедээн. Ол дугайында чаргы-чаалыг-даа, анаа-даа чагаалар редакцияга арбын кээп турар.

Чыл дургузунда солун арыннарынга «Рынок негелдезин ёзугаар», «Чер реформазы — оон айтырыглары», «Арагалаашкын —хамчыктыг чут», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларында», «Хүннүң чугула айтырыглары», «Депутаттарның кичээнгейинге» болгаш оон-даа өске рубрикалар адаанга хөй-ле материалдар парлаттынгылаан.

Корум-чурум хажыдыышкыннарының, кем-херек үүлгедиишкиниериниң көвүдээни кижилерни дүвүредип турар, хүниүн чугула айтырыы апарган. Ол темаларга чондан чагаалар, хомудалдар кончуг хөй кээп турар. Аар кем-херек үүлгедиишкиннерни, кижилерге аар кемдээшкин чедирген, кижилерниң амы-тынынга четкен дугайында хомудалдыг чагааларда херектиг истелгезин үр чорудуп, азы ону ара хаап, кем-херек үүлгедикчизин чиик шиидип турарынга таарымайн турарын хомудаа бижигилээн болур.

Эрге-хоойлу, кем-херек үүлгедиишкиннери, корум-чурум айтырыгларынга хамаарышкан интервьюларны, үүлдерни Иштики херектер министерствозунуң, республика прокуратуразының удуртукчулары, харысалгалыг специалистери биске берип, бижип, солунга парладып келген. Ынчалза-даа үстүнде хомудалдыг айтырыгларга тода харыы черле болбаан дээрзин айтыр апаар. Районнарның иштики херектер килдистериниң начальниктериниң, райпрокуратура ажылдакчыларының солун-биле харылзаазы багай. Оон хараазыбиле көдээ чондан хомудалдыг чагааларның көвүдеп турары тайылбыр, консультация ажылын чон ортузунга калбартырын негеп турар.

...Редакцияга кээп турар чагааларның темалары хөй янзы. Бижикчилериниң саналоналын, хереглелин, хомудалын, өөрүшкүзүн, мунгаралын кичээнгейге алырын, авторларбиле харылзааны моон-даа сонгаар быжыг тударын ораладжып турар бис.

Валентина САТ.
Редакцияның чагаа килдизиниң эргелекчизи.

Хууда бодал

ТЫВА БОТ-ДОГУННААН БЕ?

Тываны бот-догуннаан тускай республика кылдыр 1990 чылдың төнчүзүнде сессияга чоннуң депутаттары бадылап алган. Ол сессияга тыва дылды күрүне дылы кылдыр база бадылаан. Республиканың чону өөрүп турган — ам-на тускай күрүне болдувус, эрге-хоойлудүрүмүү, үүнү-даа ам боттарывыс шинтпирлеп ап болур аргалыг бис деп.

Оон бээр элээн үе эрте берген. Бот-догуннаан Тыва Республика деп чогум үүнү ынча дээрил? Ол домактар бөдүүн чонга утказы билдинмес бооп артып турар. Чижээ, эрткен күзүн ажыл-херээм аайы-биле Кызылдан үнген, Сүт-Хөл кожуунга чедир автобуска бир малчын-биле хөорежип четтивис. Баштай малчының ажыл, амыдыралының дугайында сонуургап айтырып чордум. Оон чоорту чугаавыс бот-догуннаан Тыва Республикаже шилчий берген.

Малчының чугаазы: Тыва бот-догуннаан тускай республика апаарга, малчыннар өөрүп турдувус. ТАР үезинде турган шыңгыы эрге-хоойлу катап тургустунуп кээр боор деп идегеливис улуг турган. Ынчан мал оору, кижи күштеп, чазарлаары, үптээшкин, өлүрүүшкүн чиде бээр боор деп бодаан бис.

Россияның хоойлулары дендии чымчак-тыр. Кижи өлүрген кижиге 4-5 чыл берип каар. Акша-хөреңгизи хөй улус саттынып турган үнүп кээр-дир. Оларны ынчап «азырап», бажын суйбап турарга, амдажып турбайн канчаар. Сөөлгү үеде малчыннап ажылдаары бергедей берди, акшакөпеез ол эвээш, оон кадында ийи буттуг бөрүлер келгеш, ок-боо-биле коргудуп, эттеп турган, мал-маганны хунаап аппаар-дыр. Үүнү-даа канчап шыдавас сен. Шагдааларга баарга, шоолут-ла херекке албас, «машина чок-тур, ашак» дээр. Ынчангаш улустуң каш малының өспейн турар үүвези ында. «Үүнү канчаза экил, сен үү деп бодаар сен, оглум?» — деп, малчын менден удур айтырып чорду.

Ынчан мен малчынга эки үе чедип келир, ажырбас, акый, шыңгыы хоойлу-дүрүмүү бистиң эрге-чагыргавыс өөреним көрүп туру боор деп сеткилин өөртүп каан мен. Оон бээр элээн үе эрте берген.

Бот-догуннаан Тыва Республика 1992 чылда болдунуң бирги Президентизин сойгуп алган. Оон соонда күрүненің тугун болгаш суддезин бадылаан.

Ынчалза-даа чамдык доктаалдар чылыш чок чытпышаан. Чижээ, тыва дылды күрүне дылы кылдыр депутаттар бадылап алган болгай. Оон күүседлези чорбайн турар. Оон дугайында хөй бижикчилер боттарының санал-оналын «Шын» болгаш өске-даа солунларга чыыткан. Түннел чок. Хурал-суглаа болурга-ла, ийиүүл орус кижи олурган болза, домактарны кожуп чадайчадай орустап-ла эгелээр. Эңне эпчок үүве сессияның күрүне дылының кырында эвес, а орус дыл кырында эртип турары. Бо хажыдыышкын эвес үүве бе? Бо ужуру билдинмес айтырыгларның бирээзи бооп артпышаан.

Сессияга чоннуң депутаттары санал-оналын берип турган, оорлар, өлүрүкчүлер, куштекчилер, хулиганнарга удур дээштиг хоойлу хүлээп алыры чугула апарган деп турарлар. Бо дээрге бүгү ак сеткилдиг, карак кызыл ажылдап чоруур арат чоннуң күзели-дир. Бир эвес Тыва Республика, шынап-ла, тускай бот-догуннаан күрүне болза, Россияже көрүп орбайн, дидим базымны чонга уткуштур кылыр херек. Бир эвес ындыг хоойлу-доктаал хүлээп албас болзувусса, чеже-даа кыйтыырлар, доктаалдар, шинтпирлер үндүрерге, ол шоолуг дээштиг эвес болур.

Чижээ, Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржак чоннуң күзели-биле арагалаашкынга удур Чарлыкты үндүрлү. Ынчалза-даа оон күүседлези күштүг эвес. Ам-даа чамдык черлерде араганы бүдүү сатпышаан. Чижээ, Кызылда «Восток» деп хлеб, сүт садыының чанында даштыкы базаар бажыңчыгаштарында аныяк орус херээжен «Русская водканы» эртежик 9-10 шактарда бо-ла саткан турар чорду. Чарлык дугайында сагындырарымга, «Үүү чарлык, кандыг чарлык, ындыг чарлык билбес мен, ынай бар!» — дээш, хаайынга кажпады. Ону ам канчаар көөрүл?

Бот-догуннаан Тыва Республика чылдан чылче улуг-ла өскериле чок чоруп-ла орар. Россияның чалгыныының адаанга туруп алгаш, хлебти дотация акшазы-биле чингелделиг садып чип тур бис. Ажыыбиле чугаалаарга, хөй түүнүг акшаны чээп ап, тыва чон өреге таваржып турарывыс олдур. Черивис чок эвес, ак-тараа, чинге-тарааны тараш, соктап чип орзувусса. Белен хлебке өөрепип, чалгаа апарбаан бис бе? Сөөлүнде барып Россия Тыва Республикадан хөй түүнүн өре, алдын-мөңгүн негээр болдур ийин. Ынчан турар болзувусса, өревис чылдан чылче өзүп-ле орар. Ажыл чоктар немежип-ле турар. Республиканың кем-херек үүлгедии күш четтирбес апаар.

Мындыг бай-байлак, алдын-мөңгүн аразында туруп алгаш, багай чурттап, Россиядан аъшчем дилеп орарга болур бе, чонум! Үүгле кижи бүрүзү күштүг хоойлу ёзугаар ажылдаар ужурлуг. Чоорту тыва кадрларны өске чурттарже өөредип алгаш, кожа күрүнелер-биле садыг-саарылганы кылып турган, үүгле садыглажыышкын эвес, оон-даа өске, туризм дээш ажылдарыы чоруткай. Ынчан Тываның хоойлузу шыңгыы күштүг болганда оорлаар, кижи амы-тынынга чедер, күштээр, хулиганнаар чорух турбас ужурлуг. Ам кандыг-дыр бис көрүнерем, коргунчуун, дүрүм-хоойлу ол чымчак.

Эргим номчукчулар, силер үү деп бодап тур силер? Тыва бот-догуннаан бе?

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал педагог.

Ачы-дуза марафону

«ШКОЛА – АМЫДЫРАЛДЫҢ ДӨЗУ»

«Школа — амыдыралдың дөзу» деп ачы-дуза марафону Чыргаланды суурга эрткен чылдың декабрьда болуп эрткен. Ону ортумак школаның коллективи, өөреникчилерниң бот-башкарылгазының төвү тус черниң суму чагыргазыбиле организастаан. Совхозтун Культура бажыңынга кежээ өөреникчилерниң ада-иелерге чылыг күзээшкиниери концерт көргүзүглери-биле эгелээн. Өзүп олурар салгалдың иштинден кандыг талантылар ынчан илереттинмээн дээр. Оларның аразындан 8-ки класстың өөреникчизи Ай-Суунуң индий, Россиана Кыргыстың хоглуг танцызын, Күдерек Дирчиниң күүсеткени каттырынчыг пародиязын ада-иелер катап-катап дилеп турганнар.

Концерт соонда Хараал-Тей сүт-бараан фермазы болгаш совхозтун хойжу бригадалары школаның агар саныңче акша шилчиткеннер. Школаның дузалал ажыл-агыйынга совхоз 15 хураган, ада-иелер 2 хаван оглу, 2 анай, 1 хойну бергеннер. Чыгдынган акшаның ниити түү 27 мун 600 рубль болган. Дараазында өөреникчилерниң даараан хептерин: хөректээштер, чүвүрлер, хөйленнерни, аргаан хептерни: уктар, хол-хаптар, джемперлерни, күш-ажыл кичээлинге чазап кылганы: сандайлар, далган өөр ыяш дээн ышкаш ажылдарны делген, оларны чонга саткан. Аңаа ада-иелер өөрүп четтирип, боттарының сактыышкыннарын чугаалап, чылыг сөстер-биле йөрээгеннер. Ачы-дуза марафонун организастап эрттиреринге Чыргаланды ортумак школазының директору Зоя Кундууевна Сондуймаа, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Очур-Хөө Сагдыевна Эртине олар улуг улуг-хуузун киирген. Кежээниң түннелинде башкылар коллективи ада-иелерге, суму чагыргазынга кежээни организастап эрттиреринге улуг дузазы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Владимир КАРТИ.

Номчукчу айтырыг көдүрүп тур

ЧОГААДЫКЧЫ БАШКЫ ДЕП КЫМЫЛ?

Башкы дээрге эң-не нептерекгей массалыг мергежил болур. Суур санында ортумак школа, а ында он-он дээди, ортумак эртемниг башкылар ажылдап, чурттап турар. Башкының мергежилин чогаадыкчы дээр бис. Чогаадыкчы башкы деп кымыл? Бо айтырытта харыы бээрин оралдажып көрээл.

Чижээлээрге, география башкызы дижик. Өөредилге номнарын ажыглап, хире-чергезиби-ле кичээлдерни борастап, ындыг-ла чүткүл чокка он-он чылдарда башкылап база болур. Ынчаарга чогаадыкчы башкы болза, кичээлдерге бирле онзагай чаа үүлдү киирер дээш чогаадып эгелээр. Ындыг турбуже, таптаашкын чылдарында чогаадыкчы башкыларга шаптыктап, кызгдаашкыннарны кылып чораанны чажыт эвес. Чогаадыкчы башкы — түвектиг кижи. Үүге дээрге өөредилге-кижизидилгелиг, ниитилел-политиктиг ажылдарга, башкылаашкынның арга-методикаларынга, школаның хайныышкынныг амыдыралынга бир-ле чаа үүлдү саналдап, сүмелеп, оларны боду кылыпкан турар. Ынчаарга башкыларның кол нуруузу эрги ёзуби-ле ажылдаксаар... төлевири дөмей-ле-дир дээр. Ам башкыларны аът-биле ол шалапкан!

«Ша» дээрге чаа 1993 чылдан эгелеп башкыларга шалыны разрядтыг арга-биле төлеп эгелээри болур. Разрядтыг төлевир чогаадыкчы ёзуби-ле ажылдаарын негээр. Тодаргайлаарга, башкы бүрүзү чогаадыкчы разрядтыг апаар. Улуг шалың алыр дээр болза, хөй разрядтыг болур. Школа башкыдары 7-деи 14 разрядтарлыг. Ам дээрезинде дээди эртем, хөй чыл стажтыг дээш төлеп эгелээн. Башкыларның кол нуруузу-ла 8, 9,10, 11 разрядтарга шалың алыр. Ынчаарга 12, 13, 14 разрядтарга үүгле «алдарлыг башкы», «улуг башкы», «методист башкы» деп хүндүлүг аттарлыг башкыларны киирип, төлеп турар. Алдар чоктар?? Чогаадыкчы башкыларның «им-демдектери» элээн каш. Оларны шуптузун бижиири берге, үүгле чангыс чижекти киирейн. Дензигүүрлеп, сайгарып, боттуң хууда дуржулгазынга даянгаш, бодап билиринге, педагогикага журналистиканы кадарга чогаадыкчы башкы болур. Бот-дугайты ындыг негелдебиле бүгү назынымда башкылап, бижикчилеп келдим. Тодаргайлаарга, башкылаашкынга парлаганы, радио, ТВ-ни билдилиг ажыглаары болур.

Сөөлгү дөртен ажыг чылдарның дургузунда Тываның олбо школаларында үс чаа башкыларның, он шаа директорларының, өөредилге эргелекчилериниң мурнакчы арга-методикаларын шинчилеп, дензигүүрлеп, сайгарып, «Шын», «Тываның аныяктары», «Тувинская правда» солуннарга, районнар солуннарынга, тыва радиога, ТВ-ге парладып, чугаалап, улуг үнелиг ажылдарны кылган мен. Ынчангаш чогаадыкчы башкы дээрге солуннарга чүве бижип, кызымаккай башкылап, чоннуң аразынга лекциялар номчуур, массалар-биле беседалажыр, кижи мөчээн куда-дой болган-даа черлерге чону-биле сырый харылзаалыг кижи-дир. Ындыг башкыларга «методист башкы» деп категорияны бээр үези келген.

Оюн КОРОДА.

«АМЫ-ТЫН ООЧУЛА»

Бо дээрге адаан-мөөрейге аштырган кандыг-бир тоол маадырының дилег-сөгүрүү эвес, а чоокка чедир турган арага «оочурунга» бузуриугуп, албаараан кижиниң азы амгы хүннерде Кызылдың хоорай автобустарының иштинге быштакталдыр кыстырган улустуң алгы-кышкызы, үё-ховууру-дур.

Ол чазын Өвүр кавызынга дыка-ла улуг хар чатган. Бистер, район төвүнүң кезек шефчилери, малчыннарга дузалажыры-биле аалдар санай хуваай тургулапкан бис. Мени болгаш база бир ийи эшти он хонукта Бош-Дагда аалга быжыглап каан.

Чатган харның улуунган, ооң кадында кончуг күштүг хат-шуурганның ону хөртүктээнинден. өгну-даа көөргө, «хөртүк өг», кажаалары-даа көөргө, «хөртүк кажаалар» тургулаар ышкаш сагындырар. Аалдың арты, хат талазындан кээривиске ындыг болган.

Ынчан дан бажы үүве. Келген дораан шайлап ал-ла, балды, хүүректен эгелээш, барла шаанче чепсегленгеш, хар-хөртүк-биле демисежип кириптивис. Хамыктын мурнунда хой кажаазы биле бызаа кажаазының аастарын мүн-не ажыттының турар кылдыр хостап алдывыс.

Мал-маган-даа бол кайын эндээр, хат-шуурган коснайнып, хар-дуву хөртүктелип, орай-савазының арты-иштин дүй шуглап аарга, дүмбей карангыда девидеп, дувүрепдаа турганы ол үүве ыйнаан, хөөкүйлер кажаа аксы ажыттынары билек, дүргеи-не үнер дээш, үүгле мурнун былаажыр, ана баскылажыр, мыгыртажыр мындыг.

Карак сүлде, мал аразынга өскен хиремде, шээр мал кажаазынга кижи албыгып, харын-даа ынчалдыр бастырыпдаа каап болур, айыылдыг деп кажан-даа бодавайн чораан мен. Оон орнунга харын ынчаар мүңгарылганда кандыг-даа мал бот-боттарын басчып каптарын кижи көөр үүве. Ол басчырда, шала ыялары: арган-дорган, аарыг, бертик үүвелер хамыктын аалаанга баар, бир ушкан соонда, олчаан турбайн-даа баргылаар.

А мээн сагыжымга шак ол «чурумал» кире хонуп кээрде, арган-дорган, боос-бозун үүвелер ат болуру ол-дур дээш, үнген хойга удур чүткүп-ле кирдим. Мыгыртажыры доктаадып, дедир үргүдерим ол. Малчыныарның улуу: «Оон-даа үүве бүтпес, хей» — деп турда-ла, дыгыржып чыткаш мүн-не кире бердим.

Өршээ авыра, даштыгаа турган болгаш, карангызынга бир девидедим, ында-мында тыныш үнер үттерни дүй хөртүктеп каапканындан изин дээрге шуут чунар-бажын, канчап тынып турган, канчап албыгып-албаарап калбаан хөөкүйлер ийик. Ынчангаш ыйнаан, мени кяяа тоор ийик, бот-боттарын баскылажып, алдырар-түттурар арга-даа чок, чүткүдүп-ле, кыр-кырынче шуражып-ла турлар.

А мени дээрге, ында-мында-даа чок, так кылдыр кызыпкыйып-ла келдилер он. Удаанда изирнигип, ышкамнап, дер-бузум-даа шаанайнып-ла үндү. Тыныш чедишпестеп, албыгып эгелээни ол. Ам менээ үүгле агаар херек, чангыс тынын агаар!

Ындыг үүве кайда боор, арыг агаар орнунга бачымнап чүткүткен хой хойнуң аксыдумчуундан үнген чинзиг чыт кээр, кажаа иштинин өдексиг сазаны чытталыр. Оон кадында кедергей чырылдыр иткилешкен хойларга кыстырган ийи бут ам мырынай билинместеп эгелээн. Кандыг-үүдаа бол, кажаа аксынче чүткүдүп орар мен. Бир кезек ынчап чоруй, ийи будум черге дегбейн барды. Ам мырынай ат болган. «Ойта дужүп черле болбас эвеспе, бастырып кааптып болур, оон орнунга донгая дүшкени дээре, үнген-союп-даа чораан, үне берип болур» дээн бодал башка шыдараш диди. А артындан чүткээн хой ийи бутту ыяап-ла бурунгаар идер болганда, баш чайгаар-ла ойтая бээр, кара шору.

Бир-ле ынчан тын авыча девидеп чорумда, хөрээмге аар-ла үүве кээп дегди. Сегирип алдым, аргамчы, баг, сыдым. Адыштарым соолаш кыныып, бачымнаан мага-бодум артында серидей берген ышкаш болдум. Өршээ хайыракап, ам-на тын алдынган, албыгып, бузурнугун каар часкан кижини даштын турган өөрүм үндүр сөөрту бергеннер.

Бо таварылганы ажыл шагының мурнуу чарында, Кызыл хоорайның автобустарынга он-ону-биле тыныш бачыдааже тырылган улуска эзги-төөкүм уулгуже кыстыра бергенимде, бо-ла сактып кээр мен. Ол таварылганы Наадым соонда «Хүреш» стадионундан үнүп ора, демир хаалга аразынга тырылган, бот-боттарын баскылашкан үүс-үүс кижилер көргеш, ынчан бир сагынган мен. Ол таварылганы делегей чергелиг «Хөөмей» симпозиумунун фестивалының үезинде, кежээки концертче шураашкын кылып, чангыс борбак чараш, чаагай театрывыстын шил эжиктерин буза үүткүп, даартазында ол чараш хаалгалар, эзи каапкан кажаалар дег, ешгейп калган турганын көргеш, ынчан бир сагынган мен.

Бир-бир мунгаранчыг, бир-бир каттырынчыг-даа бо таварылганы эрткен чылын Кызылдың Титов кудумчузунда № 2 магазинге арага бозуруунун аразынга кире бергеш, ынчан бир сагынган мен. Кижи амытан чамдыкта адыгуузун малдан дора апаарын орта бир көрген эвес мен бе.

Маная база-ла, малчын аалдың кажаазынын иштинге дег, бүгү таламдан тынар аргажок кылдыр кыстырыпкан, ындамында-даа чок, дер-бузум шаалаан, девидээн тур мен. Ам үүгле арыг агаарже үүткээн адыгуузун малдарга эвес, а арага дээш мыгырташкан кижилерге! Ам мээн буттарым эвес, көскү-хөрээм ышкамнап тур. Бүткүр бодумну бузурнуккан хойларның чинзиг тыныжы эвес, а эзирик кижилерниң арагазыг, кускуузуг чыды хөме шаап тур. Мында аный-хураган эвес, улут-бичии херээженнер үё-ховуурун төп, албыгып өлүр дей берген алгыржып турлар. Оларның аразында «Аксшам алыстым, арагам былаатым» деп халак-тилекти чеже дээр. База бирээзи ынчаар турган дыт дег узунузун орус, тыва эрлериниң буттарының аалаанда ужу-бажы үвүрере берген, «ат болдум, албыгып өлдүм» деп алгырып тур, хөөкүй моон амытыныг үнер ирги бе? Ынчан кайы-ла ийик, бир-ле кожуун, суму черинге кырган-дижеи багай кадай кижини өлүр базып каапкан дээн чугаа сагыжымга шыдараш дээн. Ону бодапкаш, улам девидеп, улам бачыдан, оода-ла ийи хол хостуг болза, изиг тонну уштуп октапса, ат болдум, амы-тынын оочулап көрүнер дээриниң кырында мен. Ындыг үүве кайда боор, холдар бектегден артык бектегле, кыскаштан артык кыскашта.

Бурган өршээ, угаан-сарыылдыг, мээ-медереллиг кижилернин-даа кончуун! Кяяадаа чораан, кандыг-даа таварылгада «кижи» деп төлевин канчап бодавас үүве ирги? Ам көр даан, шымдалаан барасканнарнын кончуун, ындындала ышкамнап-бачыдап турган кижилернин кыры-биле дуу бир селеске, чылаи дег, чииртим апарган, дириг кижилернин бажын кырлап, ийи кораан ушта көрүпкеп, үнгепсоюп тургулааныын.

О, өршээ! Ындыг үүве үүгле биске, Тывага-ла болуп болур. үүве боор он, ындыг чүдек чорукту үүгле тыва кижи-ле кылып болур тургу ирги бе? Шак бо оо-хоран ажыг суг дээш кандыг кончуг шымдылаан, кандыг кончуг чазыйлаан чон боор бис?!

Ийет харын, тываларда-даа мында мыгырташкан орус, бурят, еске-даа эш-өөрде алыс ындын алыр болза, ындыг-ла буруу база үүү деп аан! Чазак-чагыргаанын сарыыл чок мениниишкининиң, бүгү-ле баразы-саарылганы талончудуп, оон-биле дириг кижилерге эксперимент-шенелде кылып турарының хайы бо ышкажыл деп-даа бодап көөр сен. Аная бодаарга, чаңгыс шил арага дээш, амы-тынын саткыжеге баскылашкан бо чонну адыгуузун мал-маган-биле мээн деннээним, ол харын барыктыг ышкаш. Ол дээш номчукчу мени өршээзин. Ынчалза-даа бойдус чаяачанын эң дээди бодаралы, эң бедик сулделии, кайгамчык мергеи медереллиг КИЖИ, канчап черле кижи болур төлевин мынчаар оскунарыл ынчаш?!

Кяяа-даа, кандыг-даа таварылгада оожум-топтуу-биле оочурга туруп алгаш, шак-ла ынчаар чоруун чогудуп, садыг-саймаан кылып алыр дээрзинге оон угаан-сарыылы четпээни ол бе?

Дириг кижилер бажы кырлап, адыгуузун малдар дег, баскылажып, ажыг арага дээш, амы-тыны үзүлгүже чүткүп, алгы-кышкы, үё-ховууур!.. Ол бүгүнү бодап келгеш, «чазак-чагырганын шеелдези», «мал-маганга дөмейлээн дорамчылал» дээш бодалдар катап база бажымдан ушта чаштай берип, «албаарап өлбезе-ле, амы-тынныг үзе-ле» деп, бачымнап тура, мындыг таварылгаларда каш дакпыр кажараан дуржулгалыг, дөрт-беш хире тырын эрлериин трактор дег, бир деминг чүткээн оруунга таваржы берип, ам-на харын амы-тынныг үндүм эвеспе.

О, өршээзин! Тыя алдын, арага хоран!

Чап ЧҮЛДҮМ.

Номчукчунуң дилээ

НОМ КЫЛДЫР ҮНДҮРҮП КӨРҮҢЕР

Тыва дылга грамматиктиг сайгарылгалар кичээлге өөреникчилериниң теория-биле практика кырынга өөренип эрткен материалдарынга хамаарыштыр билиглерин хынаарының чугула хевири. Ынчангаш тыва дылды чечен чогаал кичээлдери болгаш өске-даа эртемнер-биле холбавышаан, кичээл бүрүзүнге өөреникчилерге амыдыралчы чижектерден, домактардан чогааттырып, оон грамматиктиг сайгарылгаларын чорудуп турары черле артык эвес болгаш улуг ужурдузалыг болур.

Бирээде, кичээлдерге грамматиктиг сайгарылгаларга өөреникчилериниң төрээн дылының талазы-биле билиин улам ханыладырыга улуг идегли бээр. Ийинде, өөреникчиниң чугаа-домаан сайзыратпышаан сес курлавырын байыдар. Үште, өөреникчи аас болгаш бижимел чугаазынга дылдың янзы-бүрү аргаларын ажыглап, бодунун бодалын долузу-биле илередиринге ажыктыг.

Тыва дылдың өөредилге номнарында грамматиктиг сайгарылгалар кылырынга үлегерлээн домактар тодаргайы-биле көргүстүнмейн турарындан, бажынга онаалгалар күүселдезинин үезинде өөреникчилер чамдык бергедээшкиннерге таваржып турарлар. Чаартын парлап үндүрүп турар тыва дыл болгаш чечен чогаал программаларында үүгле 5-7 класстарның тыва дылының өөредилге номунуң эгезинде бижимел ажылдарга домак кежигүннериниң адаан шыярының ылгавыр демдектериниң хевирин көргүскен боордан башка, өске грамматиктиг сайгарылгаларның хевирлеринге (фонетиктиг сайгарылгага, сес тургузуунга, морфологтуг сайгарылгага, синтаксистиг сайгарылгага) хамаарышкан үлегер көргүзүүлер шуут чок деп болур.

Оон уржуундан өөреникчилер болганчок-ла фонетиктиг сайгарылга биле сес тургузуунга сайгарылганы ылгап билбезиниң хараазы-биле оларны холуп-бүлүп, будап турун бээрниң таварылгалары кайы хөй. Ол ышкаш домак кежигүннеринге сайгарылганы морфологтуг (чугаа кезектеринге) сайгарылга-биле холуштуруп туруп бээрлери база бар. 8-11 класстарның өөреникчилери тыва дылга синтаксистиг сайгарылгага болгаш хөй кезектерлиг чагырышпаан, чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерни салырынга оларның схемазын тургузарынга база-ла бергедээшкиннерге таваржып турарлар.

Оон-биле чергелештир нарын домактарга, адалгалар киргилээн дорт чугааларга, диалогтарга, монологтарга болгаш оон-даа өске грамматиктиг хевирлерге частырыгларны кылып турарлар. Бо-ла бүгүнүн кол чылдагааны— школаларда тыва дыл башкылары чогуур методиктиг сүмелер-биле четче хандыртынмаанында болгаш өөреникчилерде чаа өөредилге номнарының чогунда. Ийи талазында, ангы-ангы темалар аайы-биле көргүзүг материалдарынга ажыглаар тускай парлаан таблицаларның школаларда чогу. Чаартынган программаларга хамаарыштыр чаа өөредилге номнарын парлап-ла турар дээр. Маная-даа сураг. Ынчангаш амгы үеде 8-11 класстарның өөреникчилери колдуу-ла тыва дыл болгаш чечен чог

МӨГЕ КӨК-ХААНЫҢ САЛГАЛЫ БАР

Шеминиң сураглыг мөгези

Мээң кырган-ачам Ондар Көк-оол оглу Серээ дээрзи көнчуг улуг, мөге-шыырак мага-боттуг кижи чүве. Оон хары 70 оранчок ажа бергеиде безин, бүдүн флага сугну ат кырынче черден чаңгыс холу-биле үндүр соккаш, үнгерип алган халдып турарын улус көргеш, магадаар кижи-де болгай. Ажык сеткилдиг, кевин хереклок черге хорадап каржыланмас мөге-шыырак кижилерни чоя хүндүлээр. Ынчангаш кырган-ачамны улус хүндүлээр, оон адын безин-ойзу Адыр-Демир дижир чораан чүве.

Бир-ле катап кырган-ачам Дагыр-Шеминиң иштинге анзеп чорааш, даизазын чидирип алган, ону иелээ дилеп чорупкан бис. Ол кижини даадыза бичии када мактагылап, оон-биле кады чагып-сургап хаап чоруур чанныг кижи. Даизаны кырган-ачамның бөгү үнгүрү бакылап көрүп турган черинден тып алган бис. Оон өөрээни аажок, мени база-да мактап эгеледи, караа өскү, эрес-кашпагай, холун мин эрттир кавынгылыг, малмаган, соккулавас сен деп тагыышаан-на барган. Ол ынаың орувуста, кырган-ачам бодунуң адазының чүргүн мээ эйыткаш, хөөреп эгеледи:

— Шаанда улуг харлыг кыш Шемиге болган, оглум. Ынчан бистер ачам суг-биле кады ийи өг бис. Аныякта кижи келегей-де болдур ийин. Ачам ашак дээн бажында турган, камык инектериниң хүнзедир эштаар черил ыяш хүүрек-биле карартыр эшкеш, ийи ыалдың инектерни чааскаан өдүүрүн тургузуптар чораан. Ол бодуу ат-алдарлыг мөге кижи.

Көнчуг аныямда Чыргакыга улуг найыр болган черге үрежир дээш ашак-биле одаглаңгаш орупкан бис. Кайбыыс-даа бирээ бирээни аштыыс. Аванның девип урарын көөрүмге, көнчуг дегет ыныы бергеи ышкаш болган. Үшкү салыгда мени өктаан кижиге таварышкаш, ыаа-ла хөме таварып каапкаш, мудунга олуруп алырга, өөрүн он «Кымга таварыштым, мөге?» — деп, айтырарга, «Та, бичии оол-ла-дыр, ожаавадым» — деп, харылаан болбас ийикпе. Күдээлеп турган аныяк бодум ыяткаш, хүрешти өдир көрбейн, Шеминиң чаныш өлгеи мен. Ашак ынчан ол найырга шүглүп каан — деп дугаазын доосту.

Кырган-ачамның алазын Шеми улузу мөге Көк-Хаа дээр чораан. Моолдун Кегээн даптык байырлалынга үш хүн иштинде хүрежин келгеш, шүгүүп үнүп келирге, Моолдун Авырга аттыг чүгле девип каар улуг мөгези үш хүнзедир албук ыырынга көрүп, манап олурган. Эн-не сөөлүнде ол мөгө-биле хүрештиргеи дээр. Үштап-баштап чораан ноянзары:

— Шүглү бээр болзунаа хоржок, ужуп бер — дээрге, ам канчаар боор, чарлыктан эртер эвес, ужуп бээр ужурга таварышкан дээр. Ол кончуг бүттаар аргазы-биле алдарлаан турган. Моолдун ол ат-алдарлыг мөгези мөге Көк-оолдун ужуп бергеиин билгеш:

— Ол канчаарын ол, хүреш дээрге оюн-тоглаа ышкажыл — дээш, ногаан байзалыг бөрт-биле шаннааш, чуртунче хей-аъттыг, чоргаар чанар сен дээш, үдеп каан дээр.

Ногаан байзалыг бөрт оон ээзинге хаа эргеин бергеин ол дээр чүве чораан. Оон чогум ады Көк-оол-даа болза, оон соонда ону Көк-Хаа деп адай берген. Чөөн кожуунуң нояны бодунуң мөгелерни, чүгүрүк аъттарын шилип белеткээш, кижи бүрүзүнге ийи-ийи аъттарлыг кылдыр хуваагаш, солун-мунар аъттарын тускай кадарчылар сүрүп чораан чүве дээр. Кырган-ачамның адазы мөге Көк-оол ынчан чаа-ла хүрежин эгелээн, 19 харлыг аныяк эр улустун мал-магаының сүрүкчүзү боон чораан кижи чүве-дир.

Ноян бодунуң мөгелериниң күжүн шенээр дээш, Хөндергейниң көдүрер-дажын көдүртүрге, дискектен эрттир көдүрер мөге чок болган. Оон улус Көк-оол копчуг көдүрер дижи бээргө, кадарчылап чораан Көк-оолду ноян кыйгыртып эккелгеш, көдүрер-дашты көдүртүрге, ол ийи холу-биле кужактааш, оруктун еске чартыынче кылаштап кешкеш, черге аяар салып каар орта, ноян ону сүрүкчү хүлээлгезиндеп хостап, шыырак мөгелериниң саныынче киргеи. Шак мынчаар 19 харлыг аныяк мөге эр Моолга үжүүрлешкеш, Көк-Хаа деп атка эрес-кашпагай хүрежи-биле четкени ол чүве-дир.

Мөге Көк-Хааның угун салгап, чер-делегейге бистин бичин Тывавысты алдаржыдып, тыва чонуун хей-аъдын көдүрүптер хире аныяк мөгелер бөгүн бисте бар. Маадыр Монгуш, Амыр Монгуш, Бежендей Күжүгет, Алдын-оол Куулар, Геннадий Монгуш база оларның эп-не аныяа Аяс Монгуш Моолга барып, шаннал-мактаалды алганнар-даа. Аяс Монгуш база мөге Көк-Хаа дег, 19 харлыг (апрельде 20 харлаар). Ам удавас Моолдуң Цагаан-сар деп байырлалынга 256 мөгениң хүрежи болур болгай. Мен бодум хуумда Аяска бүзүрээр мен. Чүге дизе Аяс хүрештин эге базымнарын 3-кү класстан эгелеп мээн удуртуп турган спортчу секциямга өөренип эрткен. Ынчангаш Аястың арга-дүржулгазын эки билир мен.

Ам чүгле Моолдун төвү Улан-Баторга чедир мөгелери үштап-баштаптар «ноян» болган болза эки-ле чүве-дир ийин але.

Кушкаш-оол ХОВАЛЫГ.
Күш-культура болгаш спорттун алдарлыг ажылдакчызы.

Мен бо чүүлүмге Тываның Чогаалчылар эвилелиниң авторлар-биле ажылының отчеду, эргижирээн чаңчылбиле, «өзүп олурар аныяк чогаалчыларывыс»... дээш-ле, хөй кижилер ады чыскаай бижиир сорулга салбадым. Номчукчуларга ат-сурад тарай берген авторларывыстың тептинин үнгеин «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкыны бодунуң ажылын ара каггандан бээр-таптыг-ла үш чыл болганда, катап «дирлип», оон ам откөзүн канчап өөрүбезиниң талазы-биле хемчегаеривис дугайын номчукчуларга дыннадыксаан мен.

ТАЛАНТЫЛЫГЛАРГА ДУЗАЛААР

Рынок экономиказының бергелери чогаадыкчы организацияларга база белен эвес шылгалданы онааган. «Тываның аныяктары» солуннуң чанында «Дамырак» деп чечен чогаал бөлүүмү тургустунгаш үр болбаанда, аныяк авторларның чогаалдары ыындыг ат-биле тускай чыындыга удаа-дараа үнүп турду. Ынчан ном үндүрер черниң бүгү саң-хөөзүн күрүне херек дээни-биле акшаландырып келген болгай. Ам Тываның ном үндүрер черинге күрүне дузаламчызы бар-даа болза, рынок экономиказының хоойлузунга ыстырып алган. Мынчан кээрде, шагдагы ышкаш ном үндүрер черде бистиң чагыларывыс күүседир аргазы чок. Ынчалза-даа «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкынының ажылын бир яныз тургузуп, ном парлап болгу дег черлер-биле харылзааны тудар сорулгалыг бис.

«Дамырактың» баштайгы кичээли багай эвес эртип, аная кириштеи чогаалчылар ажыктыг сүмелерни каткан. Өвүрүнүң Ак-Чыраа деп черде хойжулап олурар аныяк оол Донгак Сылдыстың шүлүктерин сайгарган. Сайгарылгага шүлүкчүлер Юрий Кюнзегеш, Куулар Черлиг-оол, Николай Куулар, Олег Сувакпит олар кириштеи. Машина-балгат байтыгай, телефон харылзаазы безин чок кыдыг черде, артында малчыннан олурар кижини Кызылче келдирери берге. Автор чок черге сайгарылга эки болган. Чай, кыш чок өөрде чурттап олурар, шериглеи чоокта чаа халашкан аныяк оолдун кыдырааш, саазынында бижип каан элээн хөй шүлүктерин сайгарарын дилээн мен. Донгак Сылдыстың чогаалдарын алганымдан бээр чыл оранчок ажа берген. Чогаалчылар эвилелиниң чанында тургузуп алганывыс «Ак-көк хемнер» деп парлалга төвү дижириви бүдүрүлгениң күсели-биле Сылдыстың шүлүктерин чәртык автор ама саазын хемчээлге чырыкче үндүрер деп турган кижи мен. Танывазым, арның безин көрбээнин аныяк авторлуң шүлүктериниң утказы мени сонуургаткан. Ынчалаа-даа шүүлүк одуругларында меңээ шала кандай дыныалыр сестер долу, ону эде кылыры херек апарган. Чогум-ла оон үржүүндан чырык көрбээн чогаалдар чүве.

Сайгарылгага Тываның талантылыг шүлүкчүзү Юрий Шойдакович аныяк авторуң чамдык чогаалдарында поэтиктиг, лириктиг ханы утка барын, чиге тургускан утаанның бодал чогаалдың дылдомаан база эде чаазан чоруй барганын айыткан. Ынчангаш Сылдыстың шүлүктериниң экилери «Улуг-Хем» сеткүүлге парлаар болганнар. «Ак-көк хемнер» деп хамаарылга чок сеткүүлүвүске Донгак Сылдыстың чогаалдарын база киргдивис.

Шак ындыг тала-дугай тыртын мактаар, алгаар, хуулда харылзааларның үржүүбиле балдырлаар чорук чокка эрткен сайгарылга кайы хире ажыктыын сагындырын, ол дугайын чижек кылдыр киридим. Сылдыстың шүлүктериниң аразында кедергей кошкак, харын-даа сөс-домаа поэзия сөзүнге көнгүс дүүшпейн баар таварылгалар барын сайгарыкчылар илереткен.

Ном үндүрер черге редакторлап, парлалга органнарынга чырыкче үндүрер чогаалдарның «салым-хуузун» шиитпирлээр хүлээлгелиг-даа чордум. Чырык көөр үжүрлүг шүүлүк чыындызының эгезинге Коммунистиг партия, Төрээн чурт, интернационалчы найырал, совет амыдыралдың човаг чок магалыы, эрткен амыдыралдың бүдүүлүк, каранғызын чугула тема, идея кылыры дүрүм турган. Үнгеи ном дээш редакторнуң эки, дээш-дир. Чижээ, Өвүрдеи ол-ла Сылдыс Донгак, «Улуг-Хем» солуннуң чанында бөлүүмүвүстүң киржикчилери Екатерина Саая, Нина Эртине, эмчи Октябрь Туц-оол, Чаа-Хөлде педиатр эмчи Зоя Донгак болгаш өске-даа авторларның чогаалдарын номчааш, бир эвес олар литературадан кызымак халбактаныр болза, номчукчуларның сеткилин доюлдуруп келир чогаалдарны олардан манап болур-дур деп идегелим оду кыпты.

«Тываның аныяктары» солуннуң чанында литкаттыжыышкынывыска авторларның хар-иазыны, дүржулгазы хамаан чокка чогаалдар сайгарар бис. «Мээң номум чырыкче үнмес, ном үндүрер чер мени кысты, СЭКП Тыва обкомунуң айтыышкыны-биле кыстырыышкынга таваржып чордум» — деп, хомудан чоруурлар бисте бар ышкажыгай. Ам каш чыл эрте бээр, ам чаа эгелеп чоруур аныяктарывыс ынчан кээп Чогаалчылар эвилелинге кыстырып чордувус деп хомудал үндүрбезин дээш, аныяк авторлар-биле ажылды бир яныз тургусканывыс ужуру ол. Дараазында болур сайгарылгага Борис Ондарның шүлүктерин киридивис. Бир эвес Б. Ондарның бижин турары черле эки, оон шүлүктери тускай ном болу бээр арга бар хире болза, Тываның ном үндүрер черинге тодаргай саналды киирер бис. Мындыг таварылгада ном үнмейн чыдырда, оон эскиттерин хоюглан каапканы ол болдур эвеспе. Өске-даа авторларның чогаалдарын көрүп, четпестерни авторга өй-шаанда айтып, ёзулут талантылыгларны бижииргөчел, пөрүкүмээр аажыдан эдип, оларга дузаны кадар бис.

Рынок экономиказы парлалганың ындында-ла куруг карманын ам мырыңай кактап каапкан. Тыва номчукчуларның саны эвээш болганындан, чогаалчылар боттарының чогаалдары-биле коммерция тургузуп ап шыдавас. Номвуң бир ама автор саазынының полиграфия болгаш саазын чарыгдалының өртээ амдыызында үжеи муң рубль чедип, сөөлүнде оон-даа улагадыр. Мынчап көөрде чаа-ла номуң үндүрер деп олурар аныяк чогаалчы бодунуң күсели-биле ном үндүрүп аары канчаргадаа болдуммас. «Чудуруувус чудук алдынга суп алгаш» олурар аргавыс чок. «Ак-көк хемнер» деп хамаарылга чок сеткүүлүвүстүң капсырылгазы кылдыр, эн-не шынарлыг чогаалдарны канчап-чоп-даа тургаш, чырыкче үндүрер бис. Бо сорулгавысты боттандырып алыр дээш, кандыг-даа ажыл кылырындан чалданмайн тур бис. Планывыс-ла хөй, оон херек кыында боттанылгазы тергин берге.

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черниң даргазының коммерция талазы-биле оралакчызы «Ак-көк хемнер» деп хамаарылга чок сеткүүлүүн кол редактору кижи-дир мен. Хүндүткелдиг эрге-дужаалга олуруп өөренип калган, белен акша-төгериктиг организацияга чаңчыгын калган кижини маңаа канчап-даа албадаарга кайын ынаар. Амыдыралдың кайы хире нарынын каксы чугаалап олурарым ол. Эвилелдиң даргазы, парлалга болгаш информация сайыды, шүлүкчү Александр Даржай бо-ла херектерни эгелекчизи. Элээн каш дептержигештерни үндүрүп, бүгү тала-биле дүржулгавыс шору улус болгай бис. Чүгле рынок экономиказы ырмавыс сыккан. Аныяк авторларның эң биче хемчээлдиг дептержигештерни чырыкче үндүрер дүржулгавысты уламчылаар бис. Аная чүгле авторларның боттарының харысалгазы, бот-идеикейи болгаш күсели улуг хамаарылгалыг. Кол-ла чүве хөреңгиде дээрзи билдинген боор.

Уткан-дыр мен, бир-ле сураглыг чогаалчының мындыг уткалыг чугаазын бо-ла чорааш утпас-тыр мен. «Талант чоктар эжик-дериүн ырак-чоогун боттары-ла тып алырлар. Талантылыгларга дузалап чорупар». Чалгынанчак сөстерни бөгүн ажык-чарлыы-биле сактып кээлинер. Чер-черлерде тургустунган чечен чогаал каттыжыышкыннарын, бөлүүмиерин сергедип, чогаал бижиир салым-чаяанныглар кестүп келирге, оларның хей-аъдын баштайгы удаада көдүрүп, бүгү тала-биле дузалаар бис.

Эдуард ДОНГАК.

«Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкынын удуртукчузу.

Бистиң ынак аававыс Кыргыс (Шиинтсин) Чадамбаевна Чакар беш кыстын, бир оолдуң нези, он бир чаштың кырган-авазы.

Үнген-кирген чону көвей, бичиилерге үлегерлиг, эш-өөрүнге хүндүткелдиг аававыс ажылгыр, уш-шевер, эрес-кашпагай, кадыг-бергелерге торулбас, биче сеткилдиг, эвилеп-эөлдек кижи.

Хүндүлүг эргим аававыс январь 21-де 65 харлаар. Бистиң шуптувусту ачавыс-биле кады эртем-билигге чедирген, бут кырынга тургускан аававыска черге чедир мөгейин, улуу-биле четиргөкивисти илередип, төрүттүүгеи хүүнде изиг байыр чедирип, кадыкшылды, ам-даа узун назын назылаарын чүрээвис ханызындан күзеп олур бис!

Уруглары, күдээлери, келээттери, ажы-төлүүн уруглары.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң аававыс, кырган-аававыс Кызыл-Кат Салчаковна Күжүгет Бай-Тайга районуң кыдыг-кыйыг сууру Кара-Хөлде үр чылдар дургузунда Культура бажыңының директору боон ажылдан чоруур. Аававыс январь 21-де 50 харлаар. Төлептиг бүдүштүг ынак аававыска, кырган-аававыска төрүттүүгеи хүүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис!

Уруглары, күдээлери, уругларының уруглары.

СОГААШ ДАЖЫ

Бурунгу тываларга согааш дээр эдилел ийи яныз турган болгай. Тараа соктаар согааш улуг болур, оон соктаажын Хемчик чону «бала» деп аддарлар. Шай соктаар бичии согааштың «согааш дажы» дижирлер ышкажыгай.

Херектиң ужуру оон адында-даа эвес, «согааш дажы» бурунгу тываларга улуг ужуруткалыг эт боон чораан чүведир. Тыва чонуун өөнге кирип келген таныыры-даа, таныпазы-даа улуска бир-ле дугаарында кудар чеми—сарыг шайы, ол чаңчылын ам-даа кагбаанар-ла болгай. Шаандан тура-ла тывалар сарыг шай соктап, хайындырып ижер чораан болгаш шай согаажыи, оон соктаар дажын канчаардаа аажок хүндүлээр, каастаар чораанар. Ылангыя шай согаажын чазаарда аажок каастаар, үгүлзалап турган кылыр боор чүве болбазыкке. Каас шай согаажы, чараш согааш дажы өг-бүленин хереженжен эвзинин хүн бүрүде холундан салбас ынак эди, чоргааралы боон чораан чүве-дир.

Бурунгу тываларның чаңчылында бээр дээн уруунун өөнүн иштики дериг-херекселлерин четчелеп бээр чораанар. Чедимчеи кызыы адаиелер безин кожа-хелбээ чурттап чоруур чонуудан «селик-тендирип» турган чыын бээр. Бээр дээн урутта чүгле согааш дажы бербес. А согааш дажын кудаларда, уругнуң өнчүзүн чедирген улус орук ара аалдарга киргеш, оорлан аар турган дээр чүве.

Мен маңаа авамның согаажының-дажының төөгүзүн кысказы-биле номчукчуларга сонуургадыр бодааш бижий бергеним ол чүве. Оон төөгүзү үстүнде чаңчылдардан өске, бир яныз чораан ийин. Ол согааш-дажының онзагай чаражын ам-даа сактыр-дыр мен. Оон узуну 25-30 сантиметр хире-ле турган боор. Дыка дески, боп-борбак болгаш бир талазында дыка шевергин ховулдуг кылдыр бүткеп. Алызы-ла сай-дажындан тывылганы-ла илдеп. Дашты хоюг, кара-хүрен даш-ла болгай. Оон-биле бижек шалый бээрге безин авам ажына бээр турган. Авамның ол дажынга хумагалыы бичии кижээ — менээ база салдарлыг-ла турганы ол боор. Мен ону көрүп каашымда, ужундан чылгаар турган мен. Чылгаарымга чамдыкта дуссуг-даа, чамдыкта шайзыг-даа боор-ла чүве. Ол даштын төөгүзүн авам мынчаар чугаалаар чораан ийин:

— Авамның аазы Кырган-авамның өг-бүлелиг апарган, баштайгы божаан уруглары ийи оол болган дээр чүве. А кырган-авамның аазы: «Уруумга ам кыс уруг херек» дээш, уруунга согаажының дажын эккеп берген чүве-дир.

Кырган-авамның оон соонда божаан уруглары кыстар болгулаан ышкажыл. Ийи дугаар божаан кызы авам ол чүведир. Авамның төрелдери Шеминиң Даштыг-Тей улузу болгай, авамны Сүт-Хөлге аппарын бээр апарган. Уруун бээр деп турда авамның аазы кырган-авам:

— Уруум хем-хемчик кежип, ырак-узак черге барып чурттаар, чурт тудар салымчолдуг болган кижи-дир. Боларның-биле хүн бүрүде аргыжар, чоржур харымы-даа чок, уруумнуң баштайгы божаан дуи уруу кыс уруг боон, бодунга эш боор ийинаан— дээш, ол-ла аазының бергеи согаажының дажын берген дээр чораан. Шыпап-ла, «сагыш-биле чайан дүүшкен» дээн ышкаш, авамның дуи уруу бистиң эң улуг угбавыс болганы ол чүве-дир. Авамның мөчээннинин сөөлүнде ол согааш дажын угбам алгаш барган чүве.

Авамның ол хей салгал дамчаан тураскаалдыг эди ам та кайда чыдыр ийинаан. Угбам күжүр мөчээнден бээр үжен чыл чедип турар болгай. Ол кыс уруглар-лыг турган болза, оларның бирээзи кадагалаарла ужурлуг турган-дыр ийин. Бир шагда чаа өгленген бир кыстың өнчүзү кылдыр чажыды-биле чоруур-даа магатчок боор ийин он.

Аваа МОНГУШ.

ОН ИЙИГИ АРМИЯНЫҢ ГЕНЕРАЛДАРЫ

(Уланчызы. Эгези № 10 «Шында»).

Немец-фашистиг шериглерниң бүзээлээшкини хүн келген үдүм улам-на чыырлыг болурган. Фронтуңун штавыныче юрутқан сөөлгү радиограмманыңга генерал-майор Понеделинин мынча деп дыннаткан: «Он ийиги болгаш Алдыгы армияларның арткан улуг эвес кезектериниң болүү үш километр хемчеэлдиг девискээрни камгалап тур. Дайзын бисти сокпаа чокка боолавышаан. Бүзээлээшкинден чаза болган үнерин чөпшээрен көрүнер».

Ам канчаар боор. Дайзының холунга кирбес деэш бүгү техниканы узуткан эгелээн. Бүзээлээшкинден уштуп ыыр аргазы чок болу берген үнер-бооларны. Бензини чок чүүк машиналарын болгаш өске-даа чүүлдерни өрттеткен. Бүзээлээшкинин берге байдалында оон өске арга чок.

...Мурнуу-барын углаышкынының шериглериниң командылакчызы С. М. Буденный ынчаарда мынча деп мөгелеген: «Селемелиг элээн каш мун аъттыг шериглерим чобусумга турбааны хомудан чыг-дыр. Олар турган болза, немец-фашистиг танк шериглери ыыра шаап каапкан ийик мен». Немец-фашистиг генерал Клейстин танкыларынга бүзээлеткен Понеделинин Он ийиги армиязын Семен Михайлович ынчаарда аъттыг шериглериниң күжү-биле хостаарын орадажын турган кижи-дир. А селемелер-биле танкыларга удур канчап тулчур болаан маршал ирги?

1941 чылдың август 7-де Он ийиги армия, оон командылакчызы болгаш өске-даа генералдары, офицерлери, солдаттары улуг халапка таварышкан: Подвысокое суурнуң чоогунда эзим кыдыынга дайзының кедээшкининге армия штавы бүрүү-биле киргеи. Понеделин пистолеттин сөөлгү огунга чедир аткылашкан. Хол тулчуушкуну эгелээн. Он кижиге чаңгыс совет дайынчы удур соккулашкан. Фашистер Он ийиги армиянын командылакчызын ужур шапкаш, ийи холун оргазынга чыыпшыр хүлүпкеннер. Генерал шак ынчаар туттурган...

Элээн каш чылдар эрткен сөөлүнде Павел Григорьевич мынча деп бижээн: «Мээн кара чаңгыс буруум чүл дизе, ынчаарда Умань чаныга бооланып четтикпейн барганымдыр».

Фашистерниң хоругдалынга, а оон сөөлүнде НКВД-ниң хоругдалынга чүгле чаңгыс генерал Понеделин эвес, а Совет Армияның хей командирлери хилиничектенген. Он ийиги армияның 13-кү адыгжы корпузунуң командири генерал-майор Н. К. Кириллов Умань чанынга хол-биле тулчуушкун үезинде моорадыр шаптырган база туттурган. 6-гы армияның командылакчызы генерал И. Н. Музыченко Умань чанынга бөлыглаткаш, фашистерге туттурган. 5-ки армияның командылакчызы генерал М. И. Потапов бөлыглаткан болгаш туттурган. 19-ку армияның командылакчызы М. Ф. Лукин медерел чок моораан чыдырда фашистер тудуп алган. 33-кү армияның командылакчызы генерал М. Н. Ефремов бооланып четтиге берген...

Уманьга бүзээлээшкин 1941 чылдың август 13-те доозулган. А оон сөөлүнде үш хонгаанда № 270 дужаал чарлаттынган.

...Немец-фашистиг байысаакчы ынчан ол дужаалды Понеделинге тутсуп берген. Фашистерге соктуруп, аштаан, суксаан генерал дужаалды арай боорда номчаан: «Шиитпирлиг чоруун көргүспээн, тинилегеже чүткүлдүг болбаан... коргуп, девидей берген, ынчангаш дайзынга дүжүп берипкен, дайзының талазынче чайгылып киргеи...» Кызыл Шериглиг генералы Понеделинин дугайында ынчаар биле кааны ол-дур. «Кортканы», «Тулчуушкун чокка дүжүп берген», «Дайзының талазынче чайгылып киргеи». Дайзынга дүжүп берген командирлерни болгаш политажылдакчыларны өг-бүлезинин бүгү кежигүннерин доп-дораан тудуп хоругдаарын, шөлүүрүн Сталинниң № 270 дужаалында дорту-биле айыткан болган.

Ис чок читкеннерге безин ол дужаал өршээл көргүспээн. Ис чок читкеннерни база буруудадып, дайзынга дүжүп берген деп саваарын доктаатган. 28-ки армияның командылакчызы генерал В. Я. Качаловту база «кортук болгаш немецтерге эки тура-биле дүжүп берген» деп чарлаан. А херек кырында коргуш чок ол генерал ынчан дайзынга удур маадырлыы-биле тулушкан. Смоленск чанынга бодунуң армиязының арткан кезектерни бүзээлээшкинден ол үндүрүп шыдаан, ынчалзажок чаңгыс бүдүн арткан танкызыбиле фашистерниң элээн каш танкыларынга удур тулчур ужурга таварышкан. Дайзының хей танкылары оон чаңгыс танкызын үрей адыптарга, үгер-боонуң эң сөөлгү снарядынга чедир боолап турган, фашистерниң чеди танкыларын ол үрей аткан, а оон сөөлүнде — маадырлыг генералдың танкызынга улуг часты ышкын болганын 1943 чылда Смоленскиниң тараачылары бадыткаан. Владимир Яковлевич бодунуң армиязының арткан кезектериниң дайынчыларының болгаш офицерлериниң амы-тыынын ап, бүзээлдэшкинден үндүрбүшаан, бодуу маадырлыы-биле өлген. Хей чылдар эрткен сөөлүнде ол тулчуушкун шөлүүнге генерал-майор В. Я. Качаловка турааскаалды тургускан.

...Генерал Понеделинин байысаарын фашистер үргүлүлеп турганнар.

— Дыннап көрүүлерем, генерал, угаанныг кижи-дир силер. Силерниң армияңар маадырлыы-биле камгалаза-даа, чылча шаптырган. Умань чанынга алдыгы армия болгаш өске база ийи армиялар чылча шаптырган. Дайынга аштырган силер. Ынчалзажок силерниң билиннер, дайынчы дүржулганар Германияга ажыктыг болуп магатчок!..

Генерал Понеделин чүү-даа чугаалаваан. Коргударга, ыыттавас. Көгүдерге ыыттавас. Кедергей хилиничектеп, согарга база ыыттавас. Бажының мыынай дужунда пистолеттин «улуг» кара удуне көрүп алган база ыыттавас.

Фашистерниң байысаалгазының болгаш хилиничектээн хүннериниң корпус командири генерал Кириллов дайзынга чүү-даа сөглеп бербээн болгаш база-ла маадырлыг, кайгамчык шыдамыккай чоруун көргүскеи.

Немец-фашистиг шериглерниң разведка офицери Кириллову байысаан турган, бодуунуң биляан көргүзерин, мактаарын орадашкан. Дайын мурнуунда 13-кү корпустуң дугайында медээлерни оон туттурган командирингге чугаалап, дивизияларның ынчаарда дугаарларын, шериглериниң санын, чепсээн, бүгү командирлерниң, оон иштинде полк командирлериниң безин фамилияларын адаан.

— Кандыг-дыр, шупту шын болду бе, дээрги генерал? — деп, фашист разведчик айтырган.

— Ийе... Шупту ындыг турган — деп, Кириллов харылаан. «Фашистер бистин шериглеривистин дугайында эки билип турганнар-дыр, кончуг дайыннар» деп, совет генерал будуу бодаанган.

Ынчаарга элээн каш чылдар эрткен сөөлүнде генерал Кириллову НКВД-ге база каржызы-биле байысаан, Лефортово кара-бажыңынга дендин хилиничектээн. Немец разведчиктин байысаалга материалын Кириллову буруудадырынга барымдаа кылдыр ажыттаан болгаш «13-кү корпустуң дугайында чажыт медээлерни дайзынга сөглеп берген» өскерликчи кылдыр чарлаан...

ПАРЛАЛГАДАН.
(Уланчылыг).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

«Тыва коммерциялыг аргыштырылга компаниязы» деп акционерлер нинтилели 1993 чылдың февраль 24-те 12 шахта Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 17 дугаар бажыңга акционерлериниң нинти чыл хуралы болурун акционерлериниң кичээнгейинге дыннадып тур.

КИНО

ЯНВАРЬ 20-де

«НАЙЫРАЛ»: «Психэмнелгеден тенекпей» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, **«Видеозалга»:** «Биче Кыдатка улуг дувурээзин» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыыны 9.00, **«Скрипка хааржаа» деп операция»** 10.20, **«Туттундунмас хандыкшыл»** 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Опера сунезини» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«Шын» солун редакциязының коллективи, редакцияның ажылдакчызы К. Д. Натпий-оолдуң аазы, үш-ажылдың хоочуну

Самак Балчий-ооловна
НАТПИЙ-ООЛДУН

79 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижинин дөргүл-төреллеринге, чоок кижилеринге каны кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээрги Совединиң болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер түлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: Улус депутаттарының Советтери, нинтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетчүр — 3-34-49; 3-36-73; кадаа ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өчүлга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; хөлүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саналары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амалы. Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 11.